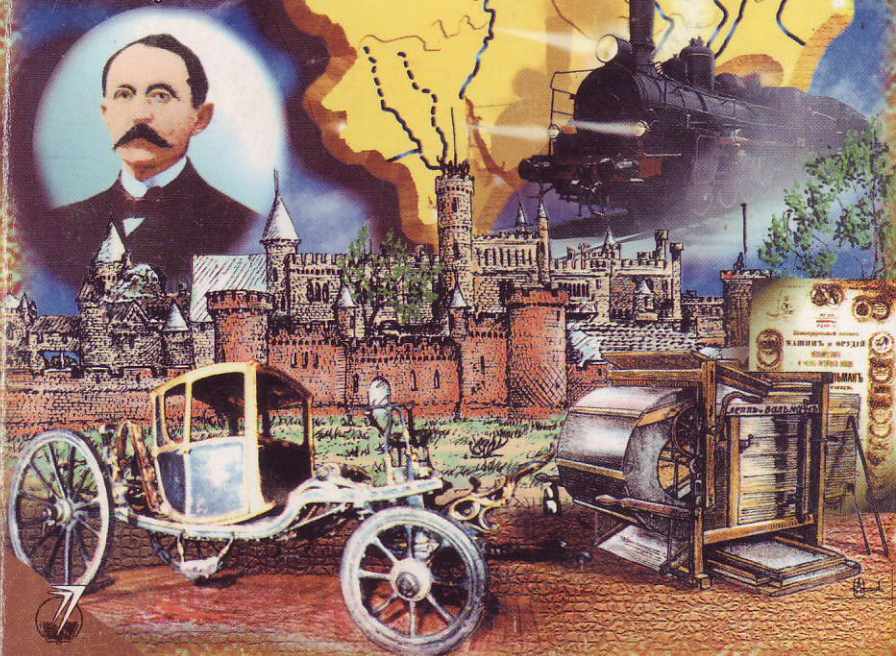
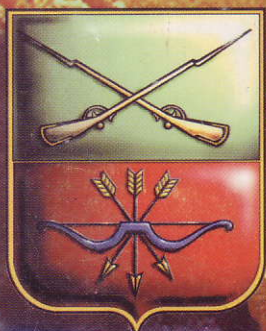

ІСТОРІЯ 9

клас

рідного краю

Зміст

	Передмова	3
Урок 1	Запорозька спадщина після зруйнування Запорозької Січі	4
Урок 2	Колонізація та заселення Запорізького краю наприкінці XVIII століття	13
Урок 3	Населення Запорізького краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття	20
Урок 4	Азовське козацьке військо	29
Урок 5	Запорізький край у роки Кримської війни	39
Урок 6	Боротьба селян за волю в Запорізькому краї наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття	46
Урок 7	Економічний розвиток Запорізького краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття	52
Урок 8	Побут і освіта в Запорізькому краї (кінець XVIII – перша половина XIX століття)	57
Урок 9	Селянська реформа 1861 р. на Запоріжжі	61
Урок 10	Населення Запорізького краю другої половини XIX століття	68
Урок 11	Економічний розвиток Запорізького краю у другій половині XIX століття	74
Уроки 12 – 13	Освіта, наука та побутово-традиційна культура Запорізького краю у другій половині XIX століття	80
Урок 14	Промисловість і торгівля Запорізького краю на початку XX століття	91
Урок 15	Сільське господарство та поземельні відносини в Запорізькому краї в 1900–1917 рр.	98
Урок 16	Суспільно-політичний рух Запорізькому краї в 1900–1917 рр.	105
Урок 17	Культура Запорізького краю на початку XX століття	114
Програма до курсу ..	ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ (Запорізька область) 9 клас	123

Юний друже!

“Історія рідного краю”, першу сторінку якої ти відкриваш, присвячена подіям, що відбувалися на території сучасної Запорізької області від моменту зруйнування у 1775 р. Запорозької Січі царськими військами до 1917 р.

Російська імперія зробила все, щоб ліквідувати традиційний спосіб життя, який склався на Запорожжі за козацьких часів і який, неначе магніт, притягував до себе всіх, хто прагнув до волі, кращого життя й ненавидів кріпацтво. Був знищений козацький устрій Запорозьких Вольностей і зруйновані господарські осередки славних запорожців – зимівники. Ще недавно вільний край став управлятися царськими чиновниками, які про власні інтереси дбали не менш ревно, ніж про імперські, грабуючи і спустошуючи Запорожжя.

Але, незважаючи на всі зусилля царської влади, традиції вільного життя, свободи продовжували жити. Нашадки запорожців примушували владу зважати на їхнє вільне минуле, своєю впертою боротьбою не дозволяли їй перетворити себе на безправних кріпаків.

У ХХ ст. національний склад населення краю змінився. З краю змушені були емігрувати ногайські татари. Поряд з українськими селами виникли болгарські, менонітські, німецькі, єврейські, албанські та ін. Багатонаціональними були міста. Своєю політикою царизм прагнув знищити український характер Запорожжя. Але це йому не вдалося. Серед населення в ХІХ ст. переважали українці, які жили у мирі і злагоді з сусідами. Спільними зусиллями вони перетворили Запорізький край на регіон розвинутого сільського господарства та промислового виробництва, край залізниць і портів.

У ХХ столітті населення краю входило сповнене оптимізму, надій на краще життя для себе і для своїх нащадків.

Тобі, нащадку цих людей, випала доля вступити в самостійне життя у ХХІ столітті. Візьми до нього працьовитість, сміливість, підприємливість, волелюбство – все те, що так цінували твої предки і що дозволить тобі знайти достойне місце у житті.

Проф. Турченко Ф.Г.,
науковий редактор

УРОК **Запорозька спадщина після зруйнування Запорозької Січі**

Згадайте:

У чому полягала участь запорозьких козаків у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.?

Які причини викликали зруйнування Запорозької Січі російськими військами?

1. Політика російського уряду на півдні України

Підписання у 1774 році Кючук-Кайнарджійського мирного договору ознаменувало завершення російсько-турецької війни. Російська імперія перетворилася на Чорноморську державу й увійшла до клубу європейських держав, які на порядок денний ставили вирішення так званого “Східного питання” – встановлення контролю над Османською імперією і, перш за все, за протоками Босфор і Дарданелли.

Виконання таких планів вимагало від російського уряду створення особливих умов. На перше місце у внутрішній політиці Російської імперії вийшло питання Південної України і, зокрема, Запорозького краю.

Після зруйнування Січі переважна більшість запорозьких козаків розійшлася по зимівниках, слободах і рибних заводах колишніх Вольностей. Частина козаків подалася до рідних слобід на Гетьманщині. Деякі пішли на турецькі землі, де осіли зимівниками та кошом. Розпорошене по численних зимівниках і слободах, непідконтрольне державній адміністрації населення колишніх Запорозьких Вольностей викликало особливе занепокоєння та острах.

На те були причини. Запорозькі козаки не мирилися зі зруйнуванням Січі. Вже в середині червня 1775 року у деяких паланках створювалися козацькі загони, які не допускали російських чиновників переписувати майно заарештованих козаків і старшини. Уряд намагався жити репресивні заходи, а це призводило до переходу запорожців на турецькі землі, що для влади було вкрай небажаним. Слід було розробити особливу політику щодо земель і населення колишніх Запорозьких Вольностей. І така політика була розроблена.

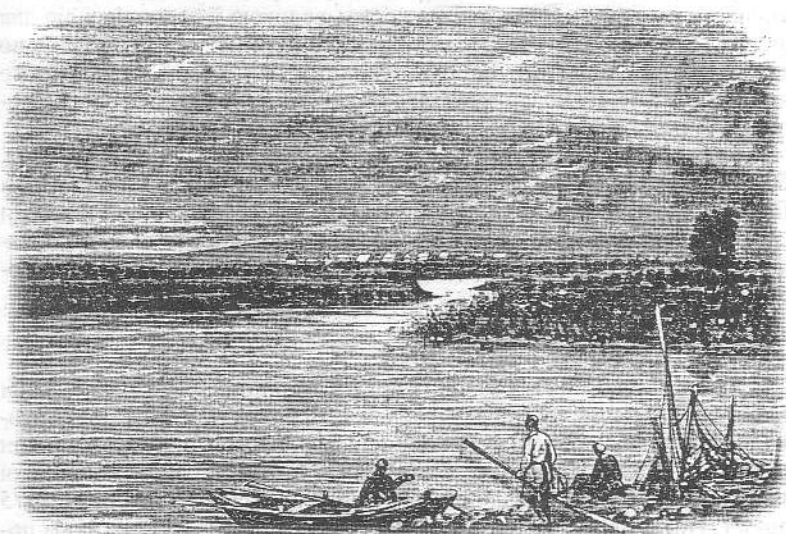
Місцевій владі усіх рівнів наказувалося толерантно ставитися до колишніх запорожців, не допускати зловживань з боку військових і поміщиків, надавати пільги тим, хто виявить бажання записатися до купецтва, міщанства або селянства. Водночас створювалася мережа наглядачів, здійснювався перепис населення, складалися карти й атласи краю. Все це було направлено на посилення контролю за місцевим

населенням. Лише за умови створення такого контролю можна було сподіватися на те, що південний край стане базою для вирішення зовнішньополітичних завдань.

2. Землі Запорозьких Вольностей. Великий Луг, Хортиця

Розташування на території сучасної Запорізької області **основного осередку добробуту запорозького козацтва – Великого Лугу** – особливо привертало увагу державних структур. Чим викликана була така увага? По-перше, *природними умовами*. Протягом всього спекотного південного літа пасовиська Великого Лугу не вигорали. По-друге, *відносною безпекою від татарських набігів* у порівнянні зі степовими регіонами Запорозьких Вольностей. По-третє, *багатими лісними угіддями*, які у степовому краї мали неабияке значення. І нарешті — *багатством звіра та птиці*. Все це перетворювало Великий Луг на великий постійно діючий господарський механізм. Овіяний легендами, Великий Луг уявлявся російським урядовцям своєрідним Ельдорадо, де все можна було знайти. А тому все, що було потрібно для будівництва міст і слобід, карантинів і пікетів, а це, перш за все, ліс, камінь, цегла, вапно, шукали на Великому Лузі.

Водночас Великий Луг з його численними протоками, островами, хашами й озерами лякав урядовців. Адже, крім легенд, нічого конкретного про Великий Луг відомо не було. Приблизні карти, розпо-

Плавні Великого Лугу

Острів Хортиця

віді – ось і все, що мали. Ніхто з урядовців не мав уявлення про те, скільки мешканців перебуває на Великому Лузі. За переказами самих запорожців, на Великому Лузі знаходилося понад 600 зимівників. Слід сказати, що для такої обмеженої території, як Великий Луг, така кількість населених пунктів була досить великою й несподіваною для влади. Головним заняттям мешканців Великого Лугу було рибальство та скотарство. Великий Луг був основним багатством Запорозького краю, а тому не дивно, що за угіддя Великого Лугу та Базавлугу розгорілася боротьба між вищими сановниками Російської держави.

Не залишився поза увагою державних урядовців і острів Хортиця. Один із найбільших на Дніпрі, він був записаний за князем Г. Потьомкіним, який вирішив побудувати на острові палац і закласти сад. На правому березі Дніпра навпроти острова Хортиця були закладені села Новогригорівка (Верхня Хортиця) та Любимівка (Нижня Хортиця).

3. Запорозька старшина

Якщо частину запорозької старшини, серед яких П. Калнишевський, І. Глоба, І. Гараджа, Перехрист, було заарештовано та заслано у віддалені куточки Російської імперії, а ще деякі втекли разом з козаками на турецькі землі, то переважна більшість колишньої запорозької старшини залишилася на свободі. Вже 18 червня 1775 року Г. Потьомкін надіслав наказ генералу Текелію, згідно з яким потрібно було терміново ізолювати старшину, що виказувала невдоволення діями російського уряду, і водночас надіслати списки лояльної

старшини для подальшої нагороди їх медалями та землями. Невдовзі такий список з майже 100 прізвищами було надіслано Г. Потьомкіну.

Просте козацтво вбачало у діях своєї старшини зраду козацьких традицій. Відмова її від опору військам генерала Тскелія пояснювалася козаками не стільки християнськими почуттями, скільки побоюваннями за своє майно, що зберігалось у зимівниках і слободах. Ось чому з поширенням чуток про козацьке військо кошового Метелки, яке нібито направлялося на війну з Тскелієм, козаки по зимівниках говорили: "Дай Бог!" і при цьому зауважували, що коли до війська Метелки приєднаються усі запорожці, що утекли в турецькі землі, "то старшинам нашим живими не бути".

Певно, гріх за скоєне не давав спокою запорозькій старшині. Навіть отримавши дворянство, маючи відповідні чини, більшість вже колишньої запорозької старшини пам'ятала про свої гріхи та гріхи своїх товаришів. Одні, як це було зі старшинами З. Чепігою, С. Білим і А. Головатим, намагалися поновити та продовжити запорозькі традиції у створеному в 1787 році Чорноморському козацькому війську. Інші, як брати Шияни, пішли на церковну службу, ставши ктиторами колишньої Січової церкви. Решта, як колишній полковник Опанас

Шиян

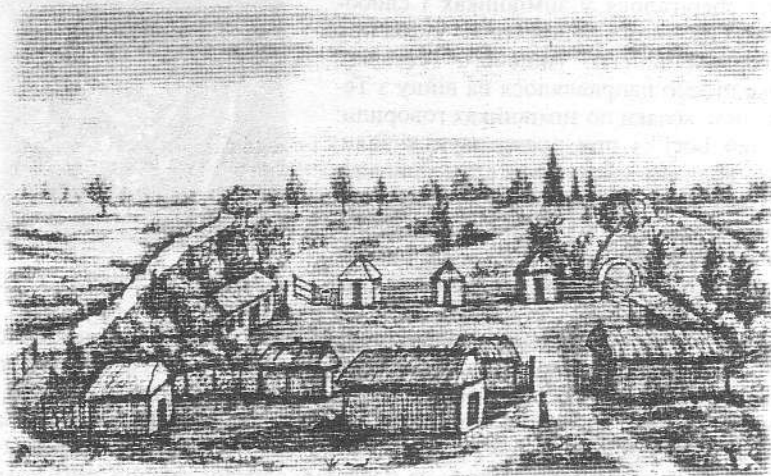

Ковпак

Ковпак, створили у своєму маєтку щось на кшталт запорозького куреня і щовечора збиралися з братчиками, повертаючись у споминах до славного козацького життя. І лише невеличка частина колишньої запорозької старшини відразу зреклася своєї історії й намагалася стати справжніми російськими дворянами. Наступне покоління запорозької старшини, як правило, воліло взагалі не згадувати своє запорозьке коріння. І лише онуки і правнуки колишніх запорожців все більше й більше приділяють увагу своїй спадщині. Повертаються до неї й починають з гордістю говорити про своє запорозьке коріння.

4. Запорозький зимівник

Після зруйнування Запорозької Січі зимівник залишався чи не останнім притулком звитяжних козаків. Численні ватаги запорожців, які по зруйнуванню Січі блукали Великим Лугом, степовими урочищами та шукали “гуляй-вітра”, врешті-решт осідали зимівниками або приставали до козаків, які сиділи по зимівниках.

Запорозький зимівник

Лише за приблизними підрахунками, після зруйнування Січі загальна кількість запорозьких зимівників становила 5767 одиниць. По річках Кальміусу, Берді та Бердинці налічувалося 300 запорозьких зимівників, на Великому Лузі – 600. По балках річки Московки, у межах сучасного міста Запоріжжя сиділи зимівниками запорожці Гасан, Дигтяр, Капустян, Савосичин, Таран, Летючий, Гайдук, Нескреба та багато інших. Навіть до сьогодні у Запоріжжі збереглися місцевості Гасанівка та Капустянка, що ведуть свою назву від запорожців – власників зимівників.

Кількість зимівників для чиновників виявилася вражаючою. Нагальною потребою для уряду став контроль над запорозьким населенням. Усім місцевим начальствам, земським комісарам були направлені інструкції щодо ставлення до зимівників. Наказувалося перевірити достовірність відомостей про кількість населення у зимівниках і на кожні 5–10 зимівників призначити отамана, який повинен був контролювати пересування населення й доносити про всі протидержавні вчинки мешканців зимівників. Крім того, на призначених

отаманів було покладено обов'язок прикріпити козаків-сіромах до господарів зимівників.

Встановлення подібного контролю над запорозькими зимівниками через призначених отаманів було марною справою. Це дуже скоро зрозуміла державна влада, а тому почала шукати інші засоби контролю.

У 1776 році була зроблена спроба залучити колишніх запорожців до військової служби у новостворені Дніпровський, Луганський і Херсонський пікінерські поселені полки. Але жодні пільги й умови не примусили козаків служити "волонтерами". Вони залишалися по своїх зимівниках, а тому здавалися уряду ще більш небезпечними, ніж раніше.

У цих умовах губернаторам було надіслано наказ об'їхати території своїх губерній і впорядкувати питання з зимівниками.

Восени 1776 року Азовський губернатор В. Чертков вирушив на огляд запорозьких урочищ. Після огляду запорозьких поселень по Самарі він направився на р. Вовчу. Прибувши в урочище Великий Яр, яке згодом увійшло до Олександрівського повіту, В. Чертков знайшов великий зимівник військового старшини Івана Чигиринця. Цей зимівник було засновано ще 1772 року, коли старшина сів тут і запросив своїх родичів з-під Чигирини оселитися разом з ним. Після 1775 року до зимівника прийшли численні запорожці з розореної Січі й він перетворився на досить велике господарство. Вражений багатотою місцевістю, В. Чертков наказав волководському земському комісару відмежувати землю для слободи, а на честь Івана Чигиринця наказав новозасновану державну слободу назвати Іванівкою; а самого Чигиринця призначити осадчим новозаведеної слободи, тобто людиною, на яку було покладено адміністративні обов'язки щодо заселення й устрою слободи.

Ця традиція була продовжена. З козацького зимівника була створена слобода Велика Михайлівка. Натрапивши на зимівник Олексія Петренка, Андрія Салогуба, Олександра Шпака й оцінивши його чудове розташування по річці Вовчій, губернатор наказав заснувати три державні слободи, відповідно назвавши їх Олексіївкою, Андріївкою та Олександрівкою. Таким же самим чином із запорозьких зимівників були створені слободи Григорівка, Гаврилівка, Гуляйполе, Заливне, Жеребець, Новогригорівка, Покровська, Преображенка та багато інших.

Але для уряду перетворення окремих зимівників на слободи не вирішувало основної проблеми. Величезна кількість зимівників так і залишалася поза контролем влади. Вже у квітні 1779 року було розіслано накази щодо переселення козаків із зимівників до слобід і міст. Переселенцям обіцяли пільги у вигляді утримання при слободах хуторів, вільної торгівлі та рибної ловлі, позбавлення поштової повинності та звільнення на два роки від усіх повинностей.

Ті, хто відмовлялися від переселення, не тільки позбавлялися можливих пільг. На них накладалися всі податки, утримання пошти та земські повинності. Але запорожці відмовилися від подібних пропозицій, бажаючи зберегти той господарський і побутовий устрій, з яким традиційно пов'язувалося уявлення про добробут запорозького козака.

У цих умовах держава пішла на репресії. Навесні 1780 року по запорозьких землях були розіслані військові команди, які виганяли мешканців зимівників із їхніх осель і під конвоєм доставляли їх до призначених для поселення слобід. А самі зимівники спалювали. За свідченням очевидців, понад Дніпром протягом усього літа стояли стовпи диму, а битими шляхами під конвоєм ішли козаки зі зруйнованих зимівників до слобід і містечок.

Знищення зимівників тривало й у наступному 1781 році. Своїми стараннями уряд повертав освоєний запорожцями південний степ до стану "Дикого поля" XVII століття. Але для уряду це було не головне. Він ладен був викласти мільйони карбованців, ніж миритися з існуванням осередку запорозької вольності – зимівниками.

Але широкий степ уберег зимівники від повного знищення. Певна їх кількість залишилася. Вони зберігали запорозьку традицію, були осередками втікачів і гайдамаків. Це дало підставу катеринославському губернатору В. Каховському у 1792 році наполягати на остаточному знищенні всіх запорозьких зимівників, які ще зберігалися у південному степу. Нарешті на початку XIX століття за іменним наказом запорозькі зимівники ще раз підпали під знищення. Але цього разу їх не спалювали: державна влада їх воліла називати тепер хуторами, а не зимівниками.

запам'ятайте ці дати

1774 р. – підписання Кючук–Кайнарджійського миру

1776 р. – реформа пікінерських полків і намагання залучити до пікінерів запорожців

1779 р. – наказ про переселення козаків із зимівників до слобід і міст

1780 р. – знищення військовими командами зимівників Запорозького краю

Дайте відповіді на питання:

1. У чому полягала для російського уряду проблема "Запорозької спадщини"?
2. Яке значення для уряду та російського дворянства мав Великий Луг?
3. Як можна оцінити дії запорозької старшини після зруйнування Січі?

4. Пояснить, чому уряд пішов на знищення зимівників і перетворення Запорозького краю на штучне "Дике поле".

1. Витяг із пунктів Кючук-Кайнарджійського договору стосовно кордонів і прав місцевого населення

Артикул третій.

Все татарские народы: крымские, буджатские, кубанские, едисанцы, жамбулуки и едичкулы без изъятия – от обеих империй имеют быть признаны вольными и совершенно независимыми от всякой посторонней власти, но пребывающими под самодержавною властью собственного их хана Чингисского поколения, всем татарским обществом избранного и возведенного, которой да управляет ими по древним их законам и обычаям, не отдавая отчету ни в чем никакой посторонней державе; и для того ни Российский двор, ни Османская Порта не имеют вступаться как в избрание и возведение помянутого хана, так и в домашние, политические, гражданские и внутренние их дела ни под каким видом, но признавать и почитать оную татарскую нацию в политическом и гражданском состоянии, по примеру других держав, под собственным правлением своим состоящих, ни от кого, кроме единого Бога, не зависящих. В духовных же обрядах, как единовременные с мусульманами, в рассуждении его султанского величества, яко верховного калифа магометанского закона, имеют предосуждения однако ж утверждаемой для них политической и гражданской вольности. Российская империя оставит сей татарской нации, кроме крепости Керчи и Еникуля с их уездами и пристанями, которые Российская империя за собою удерживает, все города, крепости, селения, земли и пристани в Крыму и на Кубане, оружием ее приобретенные; землю, лежащую между реками Бердою, Конскими Водами и Днепром, также всю землю до польской границы, лежащую между реками Бугом и Днестром, исключая крепость Очаков с ее старым уездом, которая по-прежнему за Блистательною Портою остается, и обещается по постановлению мирного трактата и по размене оного все свои войски вывесть из их владений. А Блистательная Порта взаимно обязывается равномерно отрещись от всякого права, какое бы оное быть ни могло, на крепости, города, жилища и на все прочее в Крыму, на Кубане и на островах Тамане лежащее, в них гарнизонов и военных людей своих никаких не иметь, уступя оные области таким образом, как Российский двор уступает, татарам в полное самодержавное и независимое их владение и правление; також наиторжественнейшим образом Блистательная Порта обязывается и обещает и впредь в помянуты города, крепости, земли и жилища гарнизонов своих и всяких, какого бы звания ни были, своих людей военных в оные не вводить и там не содержать, ниже вонутри области сейменов или других военных людей, ка-

кого бы звания ни были, иметь, а оставить всех татар в той же полной вольности и независимости, в каковых Российская империя их оставляет.

Полное собрание законов России. - СПб., 1830. - Т. XIX.

Пояснить:

1. Чи справді після Кючук-Кайнарджійського договору татари стали "вільними й незалежними"?
2. На яких землях нинішньої Запорізької області жили наприкінці XVIII ст. татари?

2. Из рапорту азовського губернатора В. Черткова Г. По-тьомкіну від 12 жовтня 1775 року стосовно перетворення зимівників на слободи

По представлению моему, ваше высокографское сиятельство орденом от 8 числа сентября под № 186 опробовать изволили на Днепровской линии между крепостей в принадлежащих к тому местам завести селения, коих потребно по всей линии до тридцати, а как те места состоят в отдалении от внутренних жителей, а к тому и безлесны, то хотя охотники и сыщутся, необходимо надобен такой человек, который бы из бывших запорожцев, их селений и зимовников к переходу туда людей по знанию их свойств заблаговременно преклонить и должного об заселении попечение иметь мог, к чему по довольному сведению признаю быть способным малороссийского миргородского полку городничего сотника Григория Ляховича, кои пред сим бывши в Самарской и Кайдацкой паланках писарем, а потом и войсковым писарем же, напоследок в 768-м году вышед из бывшего Запорожья в показанной малороссийский миргородский полк, по доброму его состоянию определен в городское сотенное правление сотником и имеет он справных и добропорядочных от разных господ командующих одобрительные аттестаты, о чем предавши благоусмотрению вашего высокографского сиятельства (и не прикажете вызвать Ляховича от малороссийской команды, о чем и жду повелительной резолюции).

Кременчуг. В. Чертков.

Російський державний військово-історичний архів. - Ф. 52, оп.1, ч. I, спр.79, арк. 368.

Пояснить:

1. У чому полягало значення для царського уряду "проблеми" запорозьких зимівників?
2. На кого опиралася царська влада, завдячи поселення на Дніпровській укріпленій лінії? Хто такий Григорій Ляхович?

УРОК 2 Колонізація та заселення Запорізького краю наприкінці XVIII століття

Згадайте:

Як змінювався адміністративно-територіальний устрій України наприкінці XVIII – на початку XIX ст.?

Ким були населені Запорозькі Вольності напередодні ліквідації Запорозької Січі?

1. Територіально-адміністративний устрій

Напередодні скасування Запорозької Січі землі Запорозького краю входили до складу Запорозьких Вольностей і Кримського ханства. За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 року кордон між Росією та Туреччиною проходив річками Конкою та Бердою.

Після зруйнування Січі землі запорозьких козаків були розподілені між Новоросійською та Азовською губерніями. Значна частина земель Запорозького краю увійшла до складу утвореної у лютому 1775 року Азовської губернії.

У перші роки після зруйнування Січі уряд боявся докорінним чином змінювати адміністративний устрій. Колишні запорозькі паланки дістали назви повітів. На чолі повітів було поставлено російських офіцерів, яким були надані інструкції щодо стосунків з колишнім запорозьким населенням.

Значна частина земель Запорозького краю увійшла до Консьководського повіту, територія якого починалася від річки Московки і поширювалася до гирла Конки. Землі від р. Кальміуса до Петровської фортеці (сучасне м. Бердянськ) увійшли до Кальміуського, а від р. Московки до р. Вовчої – до Самарського повітів. Нарешті, значна частина земель до 1783 року – приєднання Криму до Росії – залишалася у складі Кримського ханства.

У 1778 році відбулися суттєві територіально-адміністративні зміни. Консьководський повіт був перетворений на Олександрівський повіт. До нього увійшли Олександрівська фортеця та землі Великого Лугу. Землі по річці Вовчій і Берді увійшли до Павловського та Марієнпольського повітів.

Через п'ять років, у 1783 році на Півдні відбулася адміністративна реформа. Централізована Російська держава не могла далі терпіти існування регіональних відмінностей. На Запорозький край було поширено загальноросійський адміністративний устрій.

Згідно з положенням про губернії 1775 року було створене Катеринославське намісництво, яке складалося з 15 повітів. Усі раніше

існуючі повіти було скасовано. Землі Запорозького краю увійшли до Новомосковського, Маріупольського та Катеринославського повітів. Катеринославським намісником став князь Г. Потьомкін.

З приєднанням у 1783 році Криму до Російської імперії була створена Таврійська область. Її начальником також став князь Г. Потьомкін. У лютому 1784 року було наказано здійснити розподіл новоствореної області на повіти. З материкової частини колишнього Кримського ханства було створено три повіти. Частина земель Запорозького краю увійшла до новоствореного Мелітопольського повіту.

Зі створенням у 1797 році Новоросійської губернії відбувся новий територіальний розподіл. Цього разу землі Запорозького краю були розподілені між Маріупольським, Павлоградським, Катеринославським і Перекопським повітами. **Зі створенням нових правлінь руйнувалися вже налагоджені зв'язки.**

Через п'ять років на півдні відбувся новий територіальний і адміністративний перерозподіл. Новоросійська губернія скасовувалася, а замість неї (тепер вже надовго) створювалися Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії. У складі Катеринославської губернії з'являється Олександрівський повіт.

2. Поміщицька колонізація. Роздачі земель

В основу поміщицької колонізації Запорозького краю було покладено "План роздачі земель у Новоросійській губернії", затверджений ще 22 березня 1764 року. План декларував принципи володіння землею. Головні принципи можна сформулювати таким чином: 1) бажаш землю – отримувеш у тимчасове користування; 2) заселяєш землю – отримувеш її у власність; 3) не заселяєш земельної ділянки – земля відбирається державою й передається іншому; 4) доки несеш військову службу – доти користуєшся землею.

Одразу по зруйнуванні Січі численні офіцери російських полків, чиновництво та дворянство кинулося отримувати землі. Не відставала від них і колишня українська та запорозька старшина. Один поперед одним вони роз'їжджали запорозькими степами у пошуках зручних місць з водою, лісом, гарною землею.

Дуже скоро шукачі помітили, що в найкращих куточках Запорозького краю сидять зимівниками запорожці, а тому зимівник став головним орієнтиром для бажачого отримати землю. Знайшовши таку ділянку, майбутні поміщики наввипередки, не зупиняючись ні перед чим, летіли до губернських правлінь для оформлення документів на землю.

Земельна лихоманка охопила все дворянство південного краю. Коли справа торкалася земельних ділянок, зловживання та підступність ставали нормою поведінки. Про кодекс дворянської честі та порядності воліли не згадувати.

За таких умов вже на середину 80-х років найкращі землі Запорозького краю були роздані та мали своїх власників. Зрозуміло, що найбільш вигідні землі отримали вищі посадові особи та наближені до них. Старовинні козацькі кінські заводи при р. Конці та Кушугумі, де сиділи зимівниками запорожці вже у 1775 році, забрав собі Г. Потьомкін. Заливні луки та ліси Великого Лугу опинилися в руках генерал-поручика М. Кам'янського, генерал-майорів І. Балабіна, М. Ланова, полковниці Г. Леванідової та колезького асесора О. Тітова. Незважаючи на те, що з початком роздачі земель були введені обмеження на землі по Дніпру і в одні руки не давали більше, ніж по 3000 десятин, граф К. Розумовський під своє село Розумовку отримав 30 000 десятин; генерал-майор Ф. Толстой – 12 000 десятин під село Грушевку; М. Кам'янський – 12 000 десятин під село Біленьке.

Поміщики поспішали зосередити у своїх руках найвигідніші землі. Ті, кому їх не вистачало, намагалися підкупом і обманом відрізати у державних поселеннях їхню землю. У 1805 році поміщики володіли третьою частиною усіх земель.

3. Іноземна колонізація

Для швидкого залюднення земель південного краю уряд звернув увагу на можливість використання іноземних переселенців. Але у бажанні надати південні землі гарним іноземним землеробам приховувалося намагання отримати з цієї акції політичні прибутки.

Російська держава прагнула створити про себе уявлення як про єдиного захисника слов'янських народів. Для Росії це ставало вагомим фактором при вирішенні "питання" чорноморських проток. Вона стала також на захист православних греків і вірменів і зробила все, щоб вивести їх з Криму, і тим самим економічно та політично ослабила Кримське ханство, підготувала ґрунт для його приєднання до Росії. Щоб повернути православне населення Правобережної України, яке знаходилося під владою Польщі, держава неофіційно підтримувала переселення й вивід запорозькими поміщиками селян на поселення.

Не були виключенням і меноніти (представники однієї з протестантських сект, що виникла у Європі ще у XVI столітті), які наприкінці XVIII століття терпіли утиски від прусського уряду. Зацікавившись пропозиціями російських емісарів, депутація менонітів вирушила до Росії і у травні 1787 року, під час подорожі Катерини II до Криму, опинилася на півдні. Як наслідок, у 1790 році меноніти заснували перші 8 колоній: 1) на острові Хортиця; 2) Верхня Хортиця; 3) Розенталь (сучасне с. Канцерівка); 4) Кронсвейде; 5) Сінлагє (Кічкас); 6) Нейенбург (сучасне с. Малишевка); 7) Нейендорф (сучасне с. Широке); 8) Шенгорст.

Перші роки переселенців видалися досить важкими. Уряд не відшкодував усі збитки, які понесли меноніти при переселенні. Він також

утримувався від виконання своїх обіцянок щодо фінансування господарського обзаведення переселенців. Тому коштів не вистачало. Лише з появою другої групи переселенців, які, навчені досвідом попередників, прийшли зі своєю худобою, добробут менонітів значно покращився.

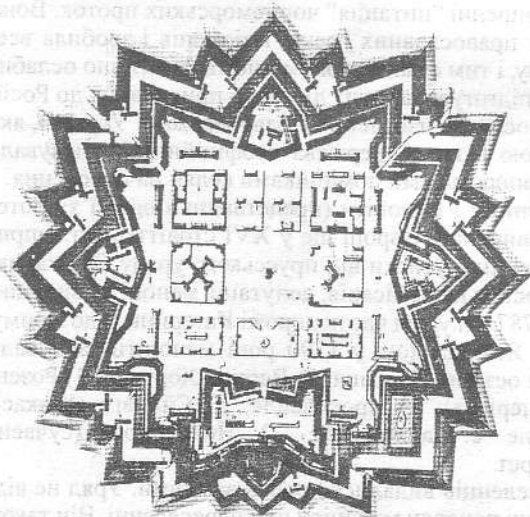
Друга група менонітів, яка налічувала 118 сімей, почала прибувати до Запорозького краю у 1793 році. Саме в цей час переселенцями була заснована колонія Шенвізе (сьогодні це територія заводу "АвтоЗАЗ-ДЕУ").

4. Місто Олександрівськ у перші десятиліття свого існування

Наприкінці XVIII століття на карті Запорозького краю з'являється місто Олександрівськ.

Поява Олександрівська тісно пов'язана з будівництвом Нової Дніпровської лінії. Олександрівська фортеця була закладена влітку 1770 року трохи вище р. Мокрої Московки (у районі сучасної обласної комендатури). Однак вже восени виявилися незручності у її розташуванні. Річка Мокра Московка розлилася й затопила фортецю. Тому у травні 1771 року була закладена нова Олександрівська фортеця (у районі сучасного трампарку), а стара фортеця перетворилася на передмістя. Саме з цього передмістя й розпочинає свою історію м. Олександрівськ, який у 1778 році став повітовим містом. Через 5 років він був позбавлений цього статусу і повернув його лише у 1806 році.

З перших років існування влада намагалася зробити місто не тільки адміністративним, але й економічним центром. Без економічного добробуту місто залишалося звичайною слободою, хоч і наділеною адміністративними функціями. Але уряд не мав часу, щоб розвивати економічний потенціал і діяв так, як це було прийнято в цей

План Олександрівської фортеці (1771 рік)

період. Було перенесено митниці та карантин з Білозерки до Олександрівської фортеці. Це змінило традиційний рух товарів і в цілому негативно позначилося на торгівлі краю, але зміцнило російську фортецю на півдні України.

За переписом 1781 року в повітовому місті Олександрівську мешкали 7 купців, 329 міщан і 41 чоловік різного звання. Щорічно у місті відбувалися 4 ярмарки. У цей час Олександрівськ стає значним транзитним центром. Значна кількість товарів і будівельного матеріалу, які призначалися для будівництва Херсону і чорноморського флоту, доставлялася Дніпром до Катеринослава, а потім перевозилася возами до Олександрівська, де знову ваптажилася на барки.

Але після того, як Олександрівськ втратив статус повітового міста, його добробут став занепадати. Надія з'явилася у 1795 році, коли новий намісник П. Зубов вирішив побудувати Кічкаську верф для будівництва кораблів для військового флоту. У наступному 1796 році затверджується і план розбудови Олександрівська, який, на думку намісника, мав стати центром торгівлі південного краю. Широкі дороги та площі, фонтани та торговельні галереї мали прикрасити місто. Але зі смертю Катерини II намісник потрапив у немилість до нового імператора, і план так і залишився на папері.

Із скасуванням у 1797 році фортець Дніпровської лінії майбутнє Олександрівська як міста виглядало проблематично. Але зі створенням на початку XIX століття Олександрівського повіту Олександрівськ отримав у 1806 році статус повітового міста.

Через 5 років місто отримало свій герб. Проект герба розроблявся на місці. Слід віддати належне тому, що автори герба використали традиційну для символіки запорозького козацтва малинову барву, що посилило історичний зміст герба.

Герб Олександрівська
(реконструкція О. Гурського)

запам'ятайте ці дати

- 1770 р. – початок будівництва Олександрівської фортеці
- лютий 1775 р. – утворення Азовської губернії
- 1778 р. – створення Олександрівського повіту
- 1783 р. – відкриття Катеринославського намісництва
- 1790 р. – виникнення перших менонітських колоній у Запорізькому краї
- 1806 р. – Олександрівськ стає повітовим містом
- 1811 р. – затверджується герб міста Олександрівська

Дайте відповіді на питання:

1. До складу яких адміністративно-територіальних одиниць входив Запорізький край наприкінці XVIII – на початку XIX ст.?
2. Які принципи було покладено в основу поміщицької колонізації краю і як вони реалізувалися на практиці?
3. Чим була викликана іноземна колонізація Запорізького краю?
4. Як із звичайної слободи Олександрівськ перетворився на повітовий центр і чому до 1806 р. його майбутнє було невизначеним?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг з інструкції майору Горлинському, призначеному земським комісаром до Кальміуського повіту

5-е. Хоть о состоящих в том Кальмиусском уезде селениях и зимовниках с полученной ведомости копия к сведению вашему при сем и прилагается, однако от показанных же кальмиусских ныне имеющихся земских правлений взять за особое внимание об оных зимовниках, в которых именно урочища они и находится, чьи именно и один от другого, а потом от Кальмиуса по примерному положению на каком расстоянии состоят, не уничтожая или не скрывая ни единого от того сведения, а по получении того рассмотреть: в одном месте состоит три, четыре или пять, а хоть и несколько зимовников, то и в оных избрать из тех зимовников из хозяев одного доброго состояния человека с вашим, по малороссийскому обыкновению, атаманом, чтобы он имел о порядочном житии и обхождении навсегда сведения, а получая и о усмотренных между оными, иногда худых, поступок доносил бы или рапортовал бы прямо к вам; ежели же окажется в том Кальмиусском уезде такие зимовники, что один от другого все порознь, то таковых в ведение одному определяемому иным атаман-начальник поручить зимовников по десяти или сколько, каковое к тому между ними расстояние допустить, тем же атаманом-начальником учинить таковое же подтверждение как выше сего означено в сем пункте.

6-е. По зделании того распорядка во всех тех Кальмиусского уезда селениях и зимовниках зделать подтверждение и впредь почаще напоминать их имеющихся ныне и определяемых от вас земским начальникам, чтобы они каждый в своем селении жительствовавали добропорядочно, в сходственность внутренних малороссийских жителей, а не по бывшим запорожским своевольным обхождениям, и упражнением бы в своих домостроительствах в хлебопашествах в содержании заводов, а

кой имеет торговые промыслы или какие рыбные и звериные промыслы – все то от них не отъемлется, кой по желаньям им и производить не запрещать, и имеющиеся у них земли и ничего хозяйственного не забирать, да и впредь от жителей, в чем они упражняются, отбирать быть не имеет, вам же стараться навсегда приводить их в порядок и повиновение и добрым и послушным надлежащим снисхождением, а и злым управлением и нерадивой строгостью, а иногда и наказанием; и вообще по всем делам скорым правлением и бескорыстным судом показать им очевидно правление наравне несравненно лучше прежнего, а чего сами предпринять и решить не можете, представлять в Азовскую губернскую канцелярию.

Дніпропетровський історичний музей.

– Арх.12345

Пояснить:

1. Яку мету переслідували царські чиновники, вводячи зазначені методи управління в Запорізькому краї?
2. Наскільки таке управління відповідало інтересам населення краю?

Література дотемі

1. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). – М.: Наука, 1976.
2. Карагодина А.И. История Запорожского края (1770–1917 гг.). – Запорожье: Запорожский государственный университет, 1998.
3. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина I. А'рарні відносини. – Запоріжжя: РА "Тандем У", 1997.
4. Новицкий Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806 гг. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1905.

УРОК **Населення Запорізького краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття**

Згадайте:

На які категорії поділялося селянство України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.?

Яким був національний склад жителів України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.?

1. Селянство Запорізького краю

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття в регіоні переважало вільне, непокріпачене населення, яке становило майже 80 %. Українців налічувалося більше 70 % усіх мешканців краю.

Переважну більшість населення краю становило селянство, яке складалося з 8 груп: 1) державних селян; 2) військових поселенців; 3) відставних солдатів; 4) дніпровських лопманів; 5) колодників; 6) поміщицьких підданих; 7) поміщицьких селян; 8) колоністів. Всі ці групи селянства відрізнялися юридичною та економічною залежністю від держави або власника – поміщика.

Категорія державних селян формувалася з колишніх запорожців і переселенців з Чернігівської та Полтавської губерній. Згодом до переселенського руху залучилися державні селяни Правобережної України, білоруських і, частково, російських губерній. З 1775 року державні селяни Запорізького краю сплачували поземельний податок, а з 1782 року – подушне. Для колишніх козаків переведення на сплату подушного означало зведення їх до найнижчого соціального щабля Російської імперії. Крім того, на них покладалася земська повинність: перевезення вантажів, утримання і догляд за мостами, переправами, шляхами сполучення.

До державних селян належали й старообрядці Мелітопольського повіту. Вони користувалися більш широкими пільгами, ніж інші групи державних селян щодо торгівлі та промислів. У середині 80-х років старообрядці заснували чотири селища – Велику та Малу Знам'янки, Водяне та Дніпровку. З часом ці селища перетворилися на крупні торговельні центри.

Зі створенням у середині 80-х років Чорноморського та Катеринославського козацтва уряд перевів частину державних селян до категорії військових козацьких поселенців. Відтоді частина державних слобід Запорізького краю – Благовіщенка, Гуляй-Поле, Преображенка, Жеребець (сучасне Кірово), Комишуваха, Кінські Роздори та багато інших – стали називатися військовими слободами. Головним

обов'язком військових козацьких поселенців було комплектування козацьких військ, забезпечення їх фуражем і провіантом, а під час військових дій – забезпечення транспортом.

У військових слободах зберігався традиційний козацький устрій. Навіть після того, як наприкінці XVIII століття Катеринославське козацьке військо було скасоване, а Чорноморське військо переселене на Кубань, військові козацькі слободи продовжували офіційно існувати, зберігаючи зв'язок з чорноморцями.

Поміщицькі піддани наприкінці XVIII століття становили найбільшу групу залежного населення регіону. Отримавши землю під заселення,

більшість поміщиків не мала можливості залюднити землі через переведення селян з інших своїх маєтків. Тому вони запрошували на поселення колишніх запорожців, втікачів, а найчастіше переселенців з інших регіонів України – переважно з Правобережної України.

З проведенням переписів населення (ревізій) поміщицькі піддані записувалися у ревізку сказку за поміщиком і з часом перетворювалися на кріпаків. Однак до скасування кріпацтва **поміщицькі піддані відрізнялися самими поміщиками від кріпаків**, які були куплені або переведені з інших місць. Своєю боротьбою й опором вони змушували поміщиків пам'ятати, що вони вільні люди.

Окрему категорію селянства складала колоністи, які на початок XIX століття були зведені до стану державних селян. Цю категорію становили меноніти, німецькі, болгарські та єврейські колоністи. Вони відрізнялися від загалу державних селян затвердженнями у наказах особливими пільгами.

Відставні солдати з'явилися в Запорізькому краї у 1779 році. Зменшення напруги у російсько-турецьких відносинах дозволило урядові відправити у відставку непридатних до польової служби солдат з частин, що розташовувалися на півдні. За пропозицією азовського губернатора В. Черткова відставні солдати були поселені по Дніпровській лінії. На деякий час їх поселили по фортецях Дніпровської лінії, а невдовзі, разом з колишніми запорожцями, вони створили слободи Пав-

Чорноморський козак

лівку (Комишуваху), Жеребець (Кірово) та Кінську (Кінські Роздори). Всього за ревізією 1782 року в краї було зафіксовано 1810 душ відставних солдатів.

Відставні солдати звільнялися від будь-яких податків. Вони надіялися землею й могли за державний кошт перевезти на поселення сім'ї. Однак їхні діти не успадкували пільги батьків і з часом злилися з категорією державних селян.

З розбудовою Нової Дніпровської лінії у 1776 році було прийнято рішення про направлення засуджених на будівництво Олександрівської та інших фортець. З часом сотні каторжників-колодників, серед яких було багато колишніх запорожців, злилися з населенням фортець.

2. Поміщики Запорізького краю

Склад поміщиків Запорізького краю був не менш строкатий, ніж селян. На початок XIX століття тільки в Олександрівському повіті налічується трохи більше, ніж 100 дворянських родів.

У матеріалах попереднього уроку зазначалося, що з початком земельних роздач першими отримували землю офіцери російських полків, які розташовувалися у краї, і правителі регіону. Зрозуміло, що командний склад обирав собі найкращі ділянки. Так, Г. Потьомкін записав за собою 60 тис. десятин землі при впадінні р. Конської у Дніпро, які потім подарував своїй племінниці – Катерині Літто.

М. Кам'янський, на 1775 рік генерал-поручик, досить спритний вояка, вважав себе поборником законності, старих армійських прав і положень. Він постійно наголошував, що за правду його обійдено. Отримавши 30 тис. десятин землі на правому березі Дніпра, М. Кам'янський підпорядкував собі колишню козацьку слободу Біленьку. Для цього він перевів частину селян із своїх російських маєтків, а запорожців, що сиділи зимівниками тепер уже на його землях, умовив перейти до нього підданими. На початок 90-х років у селищі вже було зведено будинок, млин, заводи – кінний і рогатої худоби.

Отримав у Запорізькому краї 15 тис. десятин землі і слободу Олександрівку бригадир М. Кутузов, майбутній герой війни 1812 р. Він швидко організував запорожців, запросив переселенців із Правобереж-

Г. Потьомкін

М. Кам'янський

М. Кутузов

на селища Василівку, Янчекрак, Карачекрак, Скельки, Маячку. З 1800 року В. Попов активно розпочав господарювати. Він переселив селян зі своїх полтавських маєтків і Чернігівщини.

Поспішали записати за собою землю в Запорізькому краї генерал-майори І. Балабін, М. Ланов, Ф. Толстой. Не відставало від них і полкове російське офіцєрство. Однак уже з 80-х років простежується інша тенденція.

Після того, як українській старшині з середини 80-х років надали права росій-

ної України і оформив права власності на землю. Його дружина К. Кутузова пильно доглядала новопрдбаний маєток. На середину 80-х років XVIII століття в Олександрівці вже налічувалося 342 дупі.

Відзначився на цьому терені й керівник канцелярії Г. Потьомкіна – В. Попов. У 1790 році йому було відмежовано 55 459 десятин землі по річках Дніпру, Конській, Янчекраку, Карачекраку, Маячці. Незабаром запорозькі хутори, які опинилися на його землях, пер-

ретворюються

В. Попов

ського дворянства, вона, а слідом й запорозька старшина, кинулася шукати й собі землі в Запорізькому краї. Тим більше, що після приєднання Криму до Росії запас земель збільшився, а приклад було з кого брати.

Останній гетьман України К. Розумовський серед перших отримав 30 тис. десятин землі на правому березі Дніпра й впорядкував з козацького населення слободи Розумовку та Кирилівку. Він сам опікувався цими слободами. Тепер вже як поміщик Запорізького краю, колишній гетьман багато зробив для збереження запорозької традиції. К. Розумовський умовив Г. Потьомкіна відновити козацькі війська в регіоні, а

К. Розумовський

потім зробив усе, щоб той перебрав титул гетьмана козацьких військ у південному краї.

Але українська та запорозька старшина вже занадто пізно прийшла до розбору земель. Найкращі запорозькі землі вже були роздані. Однак вона не хотіла з цим миритися. Тому старшина намагалася перебрати собі землі від російських офіцерів. Вона почала скуповувати у них землі.

Так, у М. Кутузова купив землю Антіп Гнида – колишній січовий осавул, який після зруйнування Січі не покинув козакувати, а разом з чорноморцями штурмував у 1788 році Очаків. Там він себе проявив як завзятий козак, отримав нагороду і викупив у М. Кутузова слободу Олександрівку, заплативши по 50 коп. за десятину. У подальшому, вже за його онука – Дмитра Гнедіна, цей маєток став першою ластівкою у поширенні культури та просвітництва в Олександрівському повіті.

Маєток М. Кам'янського викупив М. Міклашевський – нащадок старовинного козацько-старшинського роду. Його стараннями село Біленьке перетворилося на велике селище, яке на 1808 рік вже налічувало 814 душ. Вже на той час в селі діяла школа, лазарет з доброю аптекою. Та й сама постать М. Міклашевського заслуговує на увагу. І не тільки тому, що він з 1801 по 1803 роки був півільним губернатором у південному краї. Його стараннями поширювалися у списках козацькі літописи, твори І. Котляревського та І. Срезневського.

Теж саме відбувалося і з Олександрівським поміщиком Л. Синегубом. Ще у 1761 році запорозький козак Леонтій Синегуб за універсалом гетьмана К. Розумовського став військовим старшиною. Потім служба у пікінерських полках, отримання чину прем'єр-майора і, нарешті, визнання у 1788 році його дворянства.

Його син Григорій Синегуб, купивши землі в Олександрівському повіті, став родоначальником олександрівської династії Синегубів. Саме з цієї династії вийшли видатні народодобці, діячі олександрівського земства.

Подібне можна сказати і про рід поміщика, полкового старшини Миколи Рудя. Але йому більше поталанило. Вже у 1779 році йому було відведено 4500 десятин землі по р. Мокрій Московці в Олександрівському повіті, а тому йому не довелося викуповувати землі у російських офіцерів і чиновників. У подальшому до маьтку родини Рудів додалися хутори Одарівка та Ракове. Вже правнук старого козака Рудя – Порфирій відзначився на громадській службі в Олександрівському повіті.

Все це стосується також козацьких родин поміщиків Товбичів, Новицьких, Руденків, Іваненків, Капністів, Неєжмаків, Стешенків, Значко-Яворських, Максимовичів, Буницьких, які у ХІХ столітті визначали культурне життя Запорізького краю.

3. Ногайці

Одними з найстаріших мешканців Запорізького краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття були ногайці – нащадки Ногайського улусу, колись великої Золотої Орди. У північному Приазов'ї кочувала Єдичкульська орда, якій в середині XVIII століття було доручено кримським ханом наглядати за запорозькими козаками й охороняти від них кордони Кримського ханства. У 1770 році ногайці Північного Приазов'я перейшли під протекторат Росії й майже відразу були переселені у степ між Доном і Кубанню. Уряд виношував плани виселити їх ще далі – до Сибіру. Ногайці почали тікати на Кавказ, і тоді Г. Потьомкін, запропонувавши численні пільги, повернув утікачів. У 1790

році, для того щоб ногаї не перейшли до Туреччини, їм було виділено майже 250 тисяч десятин землі від гирла р. Берди до Молочної і верхів'я Токмаку.

У першій половині XIX століття ногайці були найчисленнішим населенням Мелітопольського повіту. Кількість ногайців на початку 40-х років XIX століття складала трохи більше 30-ти тисяч чоловік.

Керівну роль у ногайців відігравали мурзи. Напівкочовий спосіб життя визначав напрямки розвитку господарства. Влітку ногаї кочували, а взимку сідали в аулах, які були розташовані в долинах річок. Тваринництво було основою господарства ногаїв. Але

Ногаєць

Ногайська жінка

Ногайські діти

певною мірою ногайці займалися і землеробством. Вони вирощували просо, ячмінь і гречку.

В останній чверті XVIII століття були спроби оселити ногайців. Але російський уряд був досить обережний і тоді не наполягав на цьому. На початку XIX століття герцог Рішельє також виношував плани оселення ногайців. Ці плани заходився втілювати у життя французький емігрант граф Я. де Мезон. Він наказав побудувати будинки й оселити в них ногайців. На 1811 рік ногайці збудували понад 4000 будинків, але продовжували жити поряд з ними у кибитках. Тоді **Я. де Мезон 19 липня 1812 року віддав наказ спалити всі кибитки**. Трагічне для ногайського населення дійство не вирішило проблеми. Ногайці трималися за традиційний спосіб життя.

З метою вирішити проблему осілої ногайців, у 1821 році за наказом імператора Олександра I недалеко від селища Обіточного було засновано місто Ногайськ. Воно мало стати торговельним центром, але великим містом Ногайськ так і не став, незважаючи на численні пільги. Кілька десятків будиночків і торговельних лавок становили все місто.

Все це загострило стосунки ногайців з урядом. Цьому сприяли і чутки, які поширювалися серед ногайського населення про насильне хрещення у майбутньому. Врешті-решт це призвело до того, що після Кримської війни у 1860 році ногайці масово переселилися до Туреччини. Усі ногайські селища Запорізького краю протягом 60-х років XIX століття перестали існувати.

4. Населення колоній Запорізького краю

Початок німецької та менонітської колонізації південного краю припадає на кінець XVIII століття, але масове переселення менонітів і німців до Запорізького краю відбувається на початку XIX століття.

Зростання хортицьких колоній менонітів на початку XIX століття привело до того, що їм були виділені для заселення майже 120 тис. десятин землі по річці Молочній. Пізніше тут виник Молочанський менонітський округ. У середині 30-х років в Олександрівському повіті додатково для поселення менонітів було відведено майже 9,5 тис. десятин землі. З виникненням 5 менонітських колоній було створено Маріупольський ме-

Старовинний надгробок, що зберігся на цвинтарі німців-менонітів на острові Хортиця

нонітський округ. На середину 50-х років XIX століття загальна кількість менонітів становила трохи більше 15 тис. чоловік.

З 1805 року до Запорізького краю почали переселятися німці із Бадена, Баварії, Насау та Вюртемберга. Їм було відведено землі у Мелітопольському повіті на правому березі р. Молочної. Протягом 20–30-х років XIX століття неподалеку від Бердянська виникають кілька німецьких колоній, які були об'єднані у Бердянський німецький округ. Всього на середину XIX століття кількість німецького населення в Запорізькому краї становила 14 тис. чоловік.

У 40-х роках XIX століття російський уряд повертається до ідеї про заснування землеробських єврейських колоній. Для цього протягом 1846–1855 років уряд вдався до переселення на південь України єврейського населення з Могильовської, Вітебської та Ковенської губерній. За цей час в Олександрівському повіті було створено 10 єврейських колоній. Переселенцям надавалося по 30 десятин землі, грошова допомога. На 10 років вони звільнялися від податків.

запам'ятайте ці дати

1782 р. – державні селяни Запорізького краю почали сплачувати подушне замість поземельного податку

1790 р. – початок повернення ногайців до Запорізького краю і їхнє оселення по річках Берді, Молочній і Токмаку

1805 р. – початок переселення німців до Запорізького краю

19 липня 1812 р. – трагедія ногайського народу. За наказом начальника ногайців Я. де Мезона були спалені всі ногайські кибитки

1821 р. – засновано Ногайськ

1846–1855 рр. – створення в Запорізькому краї єврейських колоній

1860 р. – масове переселення ногайців до Туреччини

Дайте відповіді на питання:

1. Чим можна пояснити соціальну строкатість населення Запорізького краю?
2. Яка тенденція простежується у становленні поміщицького складу Запорізького краю?
3. Які фактори визначали ставлення поміщиків козацького походження до населення своїх слобід у перші десятиліття по скасуванню Запорозької Січі?
4. Згадайте, чим відрізняються військові козацькі поселенці від поселенців аракчеєвських військових поселень.

Завдання:

Заповніть таблицю і доведіть відмінності в економічному та правовому становищі різних груп селянства.

	Величина податку	Земські повинності	Пільги	Правове становище
державні селяни				
військові козацькі поселенці				
поміщицькі піддані				
поміщицькі селяни				
колоністи				
відставні солдати				

Література

1. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). – М.: Наука, 1976.
2. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970.
3. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1859. – М.: Наука, 1981.
4. Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). – Запоріжжя: Просвіта, 1997.
5. Тунманн. Крымское ханство // Перевод с немецкого издания 1784 года Н.Л. Эрнста и С.Л. Белявской. – Симферополь: Таврия, 1991.

Дайте відповіді на питання

1. Як можна пояснити соціальну спрямованість нашої державної політики в Україні?
2. Які тенденції в розвитку української державності помічаєш у сучасній Україні?
3. Як можна пояснити тенденції до зростання державної влади в Україні?
4. Які тенденції в розвитку української державності помічаєш у сучасній Україні?
5. Які тенденції в розвитку української державності помічаєш у сучасній Україні?

Згадайте:

За яких обставин була зруйнована Запорозька Січ?

Чому запорозькі козаки переселилися в турецькі володіння і заснували Задунайську Січ?

1. Задунайська Січ і виникнення Азовського козацького війська

Після зруйнування у 1775 р. Запорозької Січі царськими військами частина козаків переселилася за Дунай у турецькі володіння і згодом заснувала Задунайську Січ.

Протягом свого існування Задунайська Січ уособлювала вільну козацьку традицію і приваблювала втікачів від кріпацького гніту й утисків російської адміністрації.

На початку 20-х років XIX століття Росія розпочала підготовку до чергової війни з Туреччиною. За планами російського командування основні військові дії повинні були розгортатися на Дунаї – у місцях розташування поселень задунайських козаків. Це визначило особливу увагу російської адміністрації до Задунайського війська. Вона започаткувала низку заходів для повернення задунайців. Козакам пропону-

Задунайський козак

Задунайська Січ

валися численні пільги у володінні землею, сплаті податків і заняттях торгівлею. Їм надавалися казенні будівельні матеріали для облаштування своїх осель. Але найголовніше було те, що колишнім кріпакам гарантувалася воля. Подібні пропозиції змушували задунайців добре поміркувати про своє майбутнє. До цього їх спонукало й загострення відносин з турецькою владою.

Уряд Туреччини був стурбований перебуванням задунайців на прикордонній території і їхнім спілкуванням з російськими військовими. Він посилив контроль над задунайцями і вимагав від козаків участі у військових походах турецького війська для придушення грецького повстання і протестів православного населення на Балканах. Подібні заходи Туреччини загострили й без того складну ситуацію на Задунайській Січі.

Умовно все населення Задунайської Січі можна було поділити на дві великі групи: 1) старі козаки, які трималися запорозької традиції; 2) колишні селяни – втікачі від кріпацької неволі. Останні склали “молоде” козацтво, яке більше опікувалося господарським добробутом, ніж дотриманням суворих козацьких правил. Саме ця група населення та ще заможні козаки, яких називали “дуками” та “срібляниками”, схилилися до переходу під владу Російської держави.

У 1827 році кошовим отаманом Задунайської Січі обрали Йосипа Гладкого. З його іменем і пов’язаний перехід задунайців до Російської держави.

У 1828 році, з початком російсько-турецької війни, Й. Гладкий отримав суворий наказ турецького султана про негайний виступ козаків до Сілістрії для з’єднання з турецькою армією. Й. Гладкий відвів 2000 найзавзятіших козаків – прихильників старої запорозької традиції і відвертих супротивників Росії – до Сілістрії й передав їх великому візирю. Після цього він повернувся на Січ, зібрав козацьку раду, яка при відсутності старих запорожців прийняла рішення про повернення до Росії.

9 травня 1828 року задунайці на чолі з Й. Гладким навантажили на човни військові клейноди, військовий скарб і похідну церкву й на шістдесят одному човні відпливли до російських караулів на Дунаї.

Наслідки для тих, хто залишився, були жахливі. 2000 козаків, що привів Й. Гладкий до Сілістрії, відразу були заарештовані і відправлені на каторжні роботи. На Січ послали турецьке військо, яке вчинило страшний погром. Сама Січ була вщент зруйнована.

З поверненням до Росії задунайці вдало воювали у складі російських військ протягом усієї російсько-турецької війни. Багато козаків були нагороджені орденами та медалями. У 1828 році Й. Гладкий став наказним отаманом Окремого Запорозького війська, яке було створене з задунайців.

З утворенням війська постало питання про місце його поселення. Запропоновані урядом землі на Кубані не стали до вподоби наказному отаману. Тому Й. Гладкий подорожував південним краєм у пошуках доброї ділянки землі для поселення козаків.

Невдовзі така ділянка знайшлася в Олександрівському повіті недалеко від Бердянська. У 1831 році задунайських козаків оселили в Олександрівському повіті. Їм були пожалувані прапор і грамота. Освячення прапора відбулося 9 травня 1832 року, на святого Миколи. Відтоді свято Миколи як день виходу з Туреччини та освячення військового прапора було визнано полковим святом козацького війська. 27 травня 1832 року за наказом імператора задунайські козаки були об'єднані у військо з'єднання – Азовське козацьке військо.

2. Отаман Й. Гладкий

Отаман Азовського козацького війська Йосип Михайлович Гладкий народився на Полтавщині в селі Мельниках Городиського повіту Київського намісництва. Батько Йосипа Гладкого був сільським головою, мав добре господарство, багато землі. Після його смерті Йосип отримав достатньо землі, щоб вести своє господарство. Але землеробських здібностей йому бракувало. Він кинув землю й пішов на заробітки: почав бондарювати, наймався копати льохи, виконував за наймом будь-яку роботу. Але утримувати сім'ю ставало дедалі важче. Тоді Й. Гладкий кинув дружину й чотирьох дітей і подався на заробітки на південь України.

Незабаром він з'явився в Одесі, де зробив спробу зайнятися бондарством. Але дуже скоро Й. Гладкий помандрував далі – до Керчі, а згодом об'явився на Задунайській Січі.

З приходом на Задунайську Січ Й. Гладкий записався козаком до Платнірівського куреня й отримав прізвисько Бондаря. Він брав участь у військовому поході у складі турецької армії на Балканах. Після повернення з походу Й. Гладкий був обраний отаманом Платнірівського куреня, а 1 січня 1827 року за підтримки “молодих” козаків його обрали кошовим отаманом Задунайської Січі. За традицією

Шабля Й. Гладкого

Османської імперії новообраному отаману надіслали фірман на права двобунчужного паші.

З обранням кошовим отаманом Й. Гладкий активізував переговори з представниками російської влади. Водночас він почав активно шукати між заможними та "молодими" козаками прихильників переходу до Росії.

Те, що Й. Гладкого обрали кошовим отаманом, не було випадковістю. Це результат внутрішніх змін Задунайської Січі. Більшість козаків бажала не козакувати, а займатися господарством. Результатом таких змін стала поява нового типу козака-робітника.

Водночас слід зважати на те, що здійснений Й. Гладким план переведення Задунайського Коша до Росії коштував життя кільком тисячам козаків, які загинули на Андріанопольській і Стамбульській каторгах, були забиті турецькими військами при зруйнуванні Задунайської Січі. Може, через це Й. Гладкий ніколи не згадував і сердився на тих, хто просив його розповісти про задунайське життя та загиблих задунайців. Та й ті козаки, що виїхали з Й. Гладким, все своє життя не наче спокуювали свій гріх перед загубленими через них душами товаришів.

Певною спокутою для Й. Гладкого стало впорядкування життя Азовського козацького війська. **Всі свої сили він покладав на збереження азовського козацтва як самостійної військової одиниці, на зростання його добробуту.** І тут він не шкодував ні сили, ні свого здоров'я. За це козаки ставилися до нього дуже шанобливо і з повагою. Для козаків він був беззаперечним авторитетом. Навіть після того, як Й. Гладкого було відправлено у відставку, козаки не переставали звертатися до нього за порадами та з численними проханнями.

Не він був ініціатором відставки, але частина азовців розціпила її як втечу від відповідальності за долю Азовського козацького війська і не бажала її визнавати. До хутора Й. Гладкого постійно тягнулися козаки, щоб порадитися чи вирішити нагальні військові справи.

Тяжко було все це бачити отаману, а тому, не витримавши нарікань козаків, він виїхав до свого хутора Ново-Петриківки, що знаходився не-

далеко від міста Олександрівська. Після 1862 року Й. Гладкий переїздить з дружиною до Олександрівська у свій будинок, що знаходився на Покровській вулиці. Улітку 1866 року Й. Гладкий поїхав до Катеринослава на ярмарок. Ця подорож виявилася для нього останньою. Він захворів на холеру і 5 липня 1866 року останнього кошового отамана Задунайської Січі не стало. Через день померла і його дружина. Вони були поховані на старовинному козацькому Пилипівському цвинтарі у місті Олександрівську. Могила Й. Гладкого збереглася і сьогодні знаходиться біля другого корпусу Запорізького національного університету.

3. Господарство Азовського козацького війська

Після переходу до Росії колишні задунайські козаки майже три роки не мали постійного місця для проживання. У серпні 1831 року було затверджено “Проект поселення колишніх задунайців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії”. Зиму 1831 року задунайці провели на зимових квартирах у селищах Олександрівського повіту: Захарівці, Білоцерківці, Благовіщенському, Новоспаському та інших. А 27 травня 1832 року іменним імператорським указом затверджувалося надання в Олександрівському повіті Катеринославської губернії азовським козакам 43141 десятини землі поблизу Бердянська.

До складу війська приєднувалися 238 міщан Петровського посаду. Війську надавалася грошова допомога для будівництва церкви. Козацьке військо звільнялося від земських повинностей.

Для управління військом створювалася військова канцелярія, яка вирішувала усі військові та господарські справи. Цивільні судові справи по Азовському козацькому війську повинні були розглядатися Олександрівським повітовим судом.

На початок 1837 року в Азовському козацькому війську налічувалося 5771 чоловік. Вони мешкали в містечку Микольському, станицях Покровській, Новоспаській, Петровській і Стародубівській. Частина козаків, за давньою традицією, “сиділа” хуторами по’уочищах і байраках, ріках Берді, Кальчику, Каратишу та Солоній.

Земля вважалася власністю війська, а тому надавалася козакам не у власність, а в користування. Земельні наділи у козаків азовського війська, як і у державних селян на півдні України, становили 15 десятин. Землі постійно не вистачало, а тому дуже прибутковим у війську стала віддача землі в оренду. Віддача земель в оренду контролювалася військовою канцелярією. Військова земля могла бути віддана в оренду тільки через аукціон. Оренда землі – це передача землі у тимчасове користування за платню.

Хліборобство було основним господарським заняттям азовських козаків. Козаки вирощували пшеницю, жито, овес, просо і гречку. Серед сортів пшениці особливою повагою користувалася арнаутка –

твердий сорт пшениці. Поширення набули й привезені з-за Дунаю болгарські сорти пшениці – жовтоколоса та чорноколоса. Болгарські сорти за свою якість особливо цінувалися. Та й коштували вони на ярмарках удвічі дорожче за інші сорти. У 1851 році військово начальство надіслало з Петербурга наказ: терміново надіслати до столиці найкращу сільськогосподарську продукцію, яка вироблялася в Азовському війську. Причина була проста – у Лондоні готувалася Всесвітня сільськогосподарська виставка і Російська держава мала бажання представити свої досягнення. Азовські козаки, порадившись, надіслали до Петербурга снопи своєї чорноколосої пшениці з чорними остюками.

Відвідувачі виставки були вражені. Вони такого ще не бачили. Лондонська королівська комісія за якість і достоїнство нагородила пшеницю азовських козаків медаллю 2-го ступеня Всесвітньої виставки.

Важливе місце у господарстві азовських козаків займало скотарство – традиційна галузь козацького господарства. Водночас, на відміну від хліборобства, скотарство не набуло товарного напрямку. Худобу розводили переважно для задоволення своїх внутрішніх потреб. Пріоритет віддавали крупній рогатій худобі: коровам і, особливо, волам – основній тягловій силі для заняття хліборобством.

Значного розмаху набули в Азовському війську розвиток промислів і торгівлі. Найпоширенішим промислом у азовських козаків, за традицією, залишалось рибальство. При тому, що рибу ловили переважно для своїх внутрішніх потреб, на землях війська діяли три рибопереробні заводи, на яких рибу солили та виварювали риб'ячий жир.

Було поширено у війську цегельне й інструментальне виробництво, млинарство, горілчаний і винний промисли. Все це сприяло господарському добробуту азовських козаків.

Не останню роль у перетворенні козацьких господарств на прибуткові відіграло поширення торгівлі. Наказом від 14 лютого 1836 року козакам дозволялося торгувати. Ця постанова сприяла створенню у війську “Торгового товариства азовських козаків”.

При вступі до Торгового товариства козак звільнявся від військової служби. Однак для такого вступу він повинен був мати капітал на суму 1500 карбованців, рекомендацію та свідчення станичної громади про поведінку, чесність і добропорядність козака. Крім того, потрібна була згода козаків Торгового товариства прийняти бажаного до своїх рядів. Торгували козаки на ярмарках, щотижневих базарах, у шинках і магазинах.

За добробутом своїх господарств азовські козаки не виходили за межі середньостатистичного міцного господарства Катеринославської губернії. Втім, на момент ліквідації Азовське військо мало капітал понад 92 тисячі карбованців. Ця сума дорівнювалася річним витратам Російської держави на всі козацькі формування в імперії (Донське, Кубанське, Терське, Оренбурзьке, Уральське та ін.).

4. Військова служба Азовського козацького війська

З поселенням Азовського козацького війська в Олександрівському повіті перед наказним отаманом Й. Гладким постало питання про військову службу війська. Адже значна частина козаків віддавала перевагу саме військовій, а не господарській справі. Тому вже у 1835 році Й. Гладкий клопоче про направлення козаків на військову службу. У цьому питанні наказного отамана підтримав Новоросійський генерал-губернатор М. Воронцов.

Як наслідок, 3 лютого 1837 року з'явився наказ імператора Миколи I про організацію військової служби Азовського козацького війська.

Згідно з цим наказом з азовських козаків потрібно було сформувати 10 команд для патрулювання східного узбережжя Чорного моря від контрабандних турецьких кораблів. Усі козацькі команди, що призначалися для патрулювання, об'єднувалися у сотні. Сотні змінювали одна одну на патрульній службі через кожні два роки. Загальне командування над азовськими командами покладалося на осавула А. Дяченка.

Для забезпечення команд необхідним обладнанням, за пропозицією віце-адмірала Лазарева, за мальтійськими зразками були побудовані спеціальні човни. Вони озброювалися двома трифунтовими фальконетами – невеликими гарматами калібру 45–100 мм, які стріляли свинцевими ядрами. Озброєння козака складалося з рушниці або нарізної гвинтівки, шаблі та кинджалу.

Після того як команди були укомплектовані, у червні 1837 року азовці вперше відправилися на патрульну службу до Сухумі та Геленджика. Вже за кілька місяців після несення служби генерал-лейтенант М. Раєвський – командир Чорноморської берегової лінії – відзивався про них як про найхоробріших вояків, які наводили страх на грецьких і турецьких контрабандистів.

З початком Кримської війни команди азовського козацтва були зараховані до Новоросійського гарнізону. У війську відбулася майже повна мобілізація усього дорослого чоловічого населення.

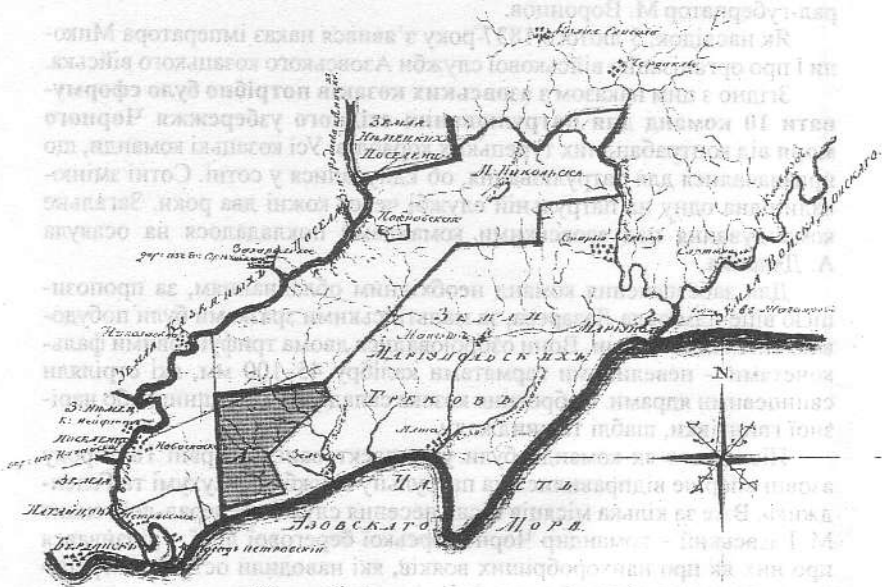
На азовців була покладена оборона Азовського узбережжя. Азовські морські команди загородили своїми човнами вхід до гирла Дону. Французькі десанти, бомбардування ворожих ескадр, які намагалися зруйнувати порти азовського узбережжя, не змогли подолати опір азовців. За мужність під час Кримської війни багато козаків були нагороджені орденами та медалями, а саме військо 26 серпня 1856 року отримало Георгіївський прапор з надписом “За хоробрість та зразкову службу у війні проти французів, англійців і турків у 1853, 1854, 1855 та 1856 роках”.

Після закінчення Кримської війни азовські козаки продовжували нести військову службу по охороні Чорноморського узбережжя. Але

Азовського козацького війська

Карта земель Азовського козацького війська, покритої чорною землею, згідно з постановою 1861 року.

Землі Азовського козацького війська, покритої чорною землею, згідно з постановою 1861 року.

Казанський Арміянт Азовського козацького війська

Примічання

А. Частина земель, покриті фіолетовою землею, казенній господарській присвоєніть на воєну, постановою 1861 року.

Скарбниця Азовського козацького війська

Карта земель Азовського козацького війська

перебування Азовського війська в Запорізькому краї стає все більше небажаним для уряду. **Поширення козацьких традицій у регіоні не входило у плани російської держави.** Та й самі козаки все більше й більше почали відчувати тиск з боку сусідів-поміщиків. Тому у 1862 році російський уряд прийняв рішення про переведення Азовського війська на Кавказ і приєднання його до Кубанського козацького війська.

11 жовтня 1864 року Азовське козацьке військо було скасоване і його військові прапори були передані до Кубанського козацького війська.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЦІ ДАТИ

1775–1786 рр. – запорозькі козаки осіли кошем на Дунаї і створили Задунайську Січ

квітень 1828 – вересень 1829 рр. – Російсько-турецька війна

9 травня 1828 р. – перехід задунайських козаків на чолі з Й. Гладким до Росії

1789 р. – 5 липня 1866 р. – дати життя Й. Гладкого

9 травня 1832 р. – день освячення прапора Азовського козацького війська – свято азовських козаків

27 травня 1832 р. – наказ про створення й оселення Азовського козацького війська на землях Олександрівського повіту

3 лютого 1837 р. – наказ про організацію військової служби Азовського війська

1862 р. – початок переселення Азовського війська на Кубань

11 жовтня 1864 р. – указ про скасування Азовського козацького війська

Дайте відповіді на питання:

1. Чим визначався інтерес російського уряду до задунайського козацтва?
2. Що спричинило перехід задунайських козаків до Росії?
3. Як можна характеризувати діяльність кошового отамана Й. Гладкого по переведенню козацького Коша до Росії?
4. Якими були основні напрямки господарства азовських козаків? Чому скотарство, всупереч традиції запорозького козацтва, не стало провідною галуззю господарства азовських козаків?
5. Чому в Азовському війську була поширена оренда землі?
6. У чому полягала військова служба азовців?
7. Чому було прийнято рішення про переселення азовських козаків на Кубань?

Уривок із праці П. Короленка "Азовці"

Азовці на гребних судах издавна були отличними моряками. Их не пугали ни темные ночи на волнах моря, ни страшные морские буруны, бросавшие утлые баркасы, как щепки, по своим гребням. При искусной лавировке ужасные морские валы не крыли азовцев, большая опытность старых запорожцев и умение их передавать свою беззаветную храбрость и отвагу всем прочим молодым казакам помогли им бороться и с сердитым морем, и с вооруженным врагом. Привычным глазом казаки издали замечали едва заметные точки, из которых впоследствии вырастали контрабандные суда, редко уходившие от рук казаков.

Азовская войсковая баркасная команда состояла: из начальника, имевшего штаб-квартиру в Сухуми, 16 офицеров, состоявших на службе при баркасах, и 400 человек рядовых казаков. На каждом баркасе находилось по 20–30 человек с особым командиром, назначавшимся из самых опытных мореходов.

Короленко П.П. Азовці // Киевская старина. – 1891. – №7.

Пояснить:

1. Чому азовські козаки стали такими вправними моряками?
2. Що ви пам'ятаєте про морські походи запорозьких козаків?
3. Чи є зв'язок між морським мистецтвом запорожців і азовців?

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. – Одеса: МП "Гермес", 1994.
2. Бойко А.В., Маленко Л.М. Матеріали до історії Азовсько-го козачого війська. – Запоріжжя, 1995.
3. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000.
4. Мицик Ю.А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського держуніверситету, 1997.

Згадайте:

1. У результаті яких міжнародних договорів територія нинішньої Запорізької області була включена до складу Росії?
2. Яким був національний склад населення нашого краю напередодні Кримської війни?

1. Початок Кримської війни та військові дії на території Запорізького краю

20 жовтня 1853 р. почалася чергова російсько-турецька війна, яка, на думку керівництва Росії, повинна була, нарешті, привести до її панування на Чорному морі та на Балканах.

На перших порах війна супроводжувалася перемогами Росії, але її характер змінився, коли на боці Туреччини виступили в союзі декілька європейських держав. 2 вересня 1854 р. союзники висадилися у Криму і через деякий час почали облогу Севастополя. Війна стала Кримською. Саме під такою назвою вона увійшла в історію.

У планах європейської коаліції була також висадка десанту на березі Азовського моря з метою повної ізоляції Криму. Таким чином, територія нинішньої Запорізької області повинна була стати ареною бойових дій.

У травні 1855 р. союзна англо-французька ескадра ввійшла в Азовське море. 25 червня ескадра розпочала перше бомбардування Бердянська. Через десять днів – 5 липня – бомбардування відновилося. Місто було майже вщент зруйноване. Портові споруди були знищені вогнем. Тоді ж відбулася спроба висадки десанту. **На заваді стали загони азовських козаків, які декілька разів відбивали спроби союзного десанту висадитися на берег.** Рішучими атаками вони відкидали наступаючих назад у море.

Протягом липня десант і ескадра намагалися прорватися також у Сиваш до Чонгарської переправи. Але запеклі бої та поразка союзного десанту під Арабатом та Генічеськом позбавили командирів ескадри будь-якої надії на виконання поставленого завдання. Не наважуючись надалі залишатися в Азовському морі й отримавши відомості про завершення облоги Севастополя, союзна ескадра повернула до Чорного моря.

З зайняттям Севастополя сподівання союзників на закінчення війни не виправдалися. Тому було прийняте рішення про наступ союзних військ углиб південного краю. Над краєм нависла загроза окупації. Розпочалася посилена підготовка до нової весняної кампанії. Однак

вже 13 лютого 1856 року у Парижі розпочався мирний конгрес, який завершився ганебним для Росії мирним договором.

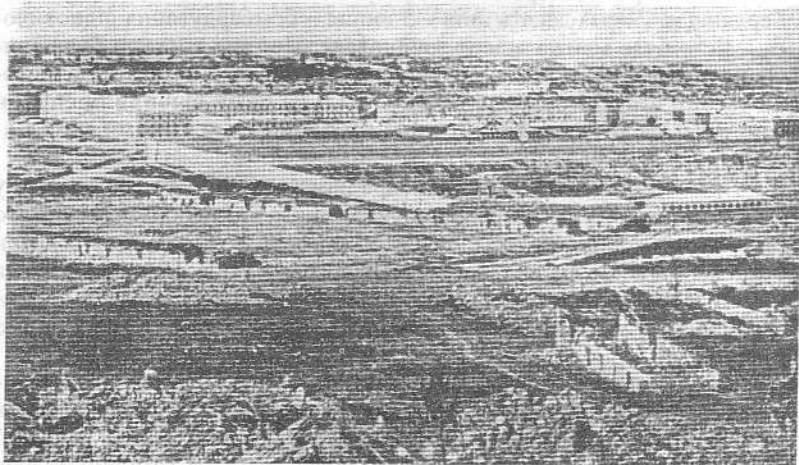
2. Військові мобілізації та повинності

Із висадкою англо-французьких і турецьких військ у Криму на півдні України було проголошено військовий стан. Для місцевого населення це означало обмеження у пересуванні з місця на місце, цивільна влада втратила можливість самостійно вирішувати будь-які проблеми. Військові перебрали на себе усю повноту виконавчої, а військові суди – судової влади.

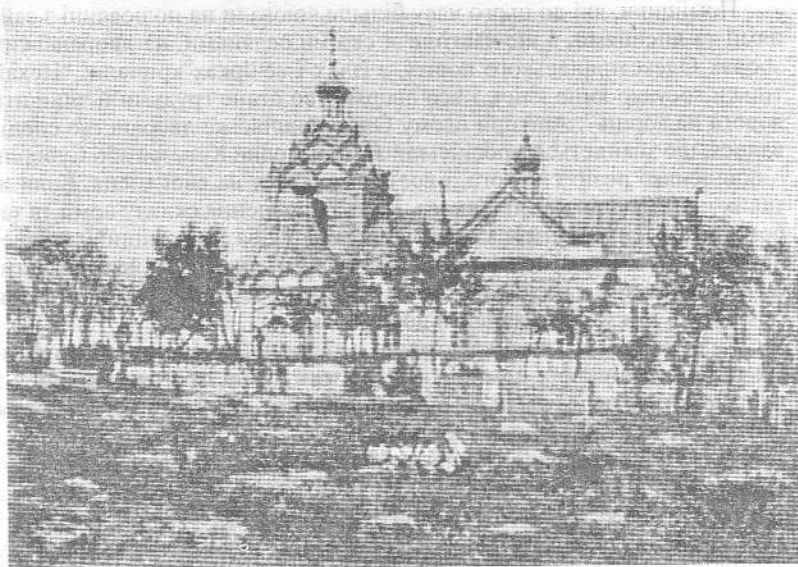
Через Херсонську, Катеринославську та Таврійську губернії йшли постійні військові транспорти. Звичайним стали конфіскації хліба та худоби. Дуже часто відбирали усе. Люди почали вмирати з голоду. Поширилися хвороби.

На прифронтове населення було покладено додаткові повинності. За звітами Таврійського губернатора тільки у 1856 році для військових потреб було мобілізовано майже 150 тис. підвод з поміщицьких і селянських господарств. Господарства розорювалися. Селяни мусили кидати роботу і супроводжувати численні військові вантажі.

Військові постої при перебуванні армії ставали важким тягарем. До цього додавалися заготівля провіанту та фуражу, ремонткування мостів і утримання переправ. Під час розливів рік місцеве населення мобілізувалося для організації переправ. Саме так це було при розлитті річки Обіточної, коли майже все населення міста Ногайська (нині м. Приморськ) було мобілізоване для забезпечення переправи військ, які направлялися до Криму.

Севастополь у 1855 році

Севастопольський цвинтар

Кожен повіт повинен був готувати спеціальний похідний обоз. Збиралися вози, мобілізувалися воли. Для випічки сухарів для війська мобілізували господарок майже усіх селищ Олександрівського повіту. Коли стало відомо, що казенної муки для випічки хліба не вистачить, конфіскували муку в поміщицьких і селянських господарствах.

Особливо обтяжливими стали під час Кримської війни рекрутські набори. У прифронтовій зоні, до якої належав Запорізький край, вони перевищували будь-які попередні узаконення. Якщо при звичайному рекрутському наборі за жеребкуванням йшли на службу 7 чоловік з тисячі, то під час Кримської війни рекрутський набір у південному краї становив 70 чоловік з тисячі.

Запорізький край був перетворений на шпиталь. У містах розмишали поранених, а для їхнього утримання вводили додаткові податки. Губернське місто Катеринослав взагалі перетворювалося на один суцільний шпиталь. Мережу шпиталів було створено й у містах Ногайську, Мелітополі й Олександрівську.

3. Ставлення населення Запорізького краю до війни

Строкате за національним і соціальним станом населення Запорізького краю по-різному ставилося до подій Кримської війни.

Поміщики, які до цього часу більше воювали на полюванні з зайцями та лисицями, а ще частіше зі своїми селянами, на дворянських зборах Олександрівського повіту, з'їздах і вечірках кричали: "Нехай тільки государ кине клич, і все дворянство стане грудьми й знищить ворога на корінь". Але при цьому Олександрівське дворянство сподівалося, що знайдеться в російській армії ще один Кутузов або Суворов – швиденько розіб'є ворога, і все повернеться на свої місця. Коли ж таких полководців не знайшлося, а для поповнення складу армії та забезпечення її провіантом зажадали людей і хліба, то поміщики швиденько забули свій порив і направляли до армії людей, які вже нездатні були працювати в господарстві, із зіпсованої ж муки, що постачали поміщики, важко було випекти добрий хліб.

Селяни Запорізького краю мало переймалися військовими гаслами та поривами своїх поміщиків. Для них війна ототожнювалася з додатковими податками та повинностями, які й без того важким тягарем лежали на їхніх господарствах.

Втім, війна породила надію очікуваної волі та звільнення від кріпацтва. Невдовзі після початку війни серед селян Мелітопольського, а ще більше Олександрівського повітів поширилися чутки про те, що з кінцем війни цар посадить свого сина Костянтина на золотому троні у Криму, і той проголосить волю усім селянам, а тим, хто прийде до нього у Перекоп, буде роздавати землю.

Поява англо-французької ескадри в Азовському морі викликала переполох у дворянському суспільстві. Серед поміщиків і чиновництва поширилися міркування про можливість просування ескадри уверх по Дніпру. А коли союзний флот з'явився під Кінбурном, то "благородний стан" забив на сполох й почав уголос говорити про необхідність евакуації, на що українські селяни Олександрівського повіту з іронією казали: "Куди пани будуть тікати, як прийде англичанин? Мабуть, змандрують до Москви".

Німецькі колоністи Олександрівського повіту мали своє ставлення до військових подій. Вони, як і поміщики Запорізького краю, на свій кошт укомплектували обоз з провіантом і фуражем і відправили його до Криму на допомогу захисникам Севастополя. Разом з тим, колоністи відкрито висловлювали своє співчуття французам і англійцям. Вони казали, що "допомагають не росіянам, а імператорові, від якого мають надію отримати гарну подяку, а саме те, що він створить з колоній окрему самостійну провінцію з німецькими законами, чиновниками та ін., що вони можуть дати хліба, м'яса військам, але ніколи жоден німець не стане проливати своєї благородної німецької крові за погану російську мужицьку кров".

За таких умов найбільш освічена частина населення Запорізького краю розуміла всю складність становища, в якому опинився російський уряд не тільки в Криму, а й в усьому південному регіоні.

4. Наслідки Кримської війни для Запорізького краю

Кримська війна важким тягарем лягла на населення Запорізького краю. Численні рекрутські набори знекровлювали господарства. Сім'ї, втративши своїх годувальників, були не в змозі прокормити себе.

Катастрофічно зменшилося населення. В Олександрівському повіті в 1856 році у порівнянні з 1854 роком кількість населення зменшилася майже на 30 тисяч. З них понад 20 тисяч було забрано у рекрути.

Відсутність чоловічих робочих рук у селянських господарствах призвела до занепаду господарств. Вже наприкінці 1855 року у повітах краю відчувалася суттєва нестача хліба. Значна частина селянських сімей голодувала. З'явилася цинга, типовим явищем стала голодна смерть.

Якщо у 1853 році в Катеринославській губернії померло 3391 чоловік, у 1854 році – 2759, то у 1855 році – 8987 чоловік.

Події Кримської війни відбилися на економічному становищі міст. Військовий, який опинився в Одесі у 1855 році, писав у своїх записках, що порядні мешканці міста роз'їхалися, торгівля зупинилася, а разом з торгівлею зупинилося і все міське життя. А що говорити про невеличкі повітові міста південного краю! Торгове населення Олександрівська зменшилося, натомість до міста приїхало багато степових помічників, які досить невпевнено себе почували серед недоброзичливого до них селянства.

Наслідком війни стало загострення стосунків з татарським населенням. Російський уряд почав підозрювати татар у співчутті французам. Розпочалися утиски, внаслідок яких багато татар залишили Крим. Частина з них переселилася до Туреччини, а частина – на Херсонщину й Азовське узбережжя. Військові команди почали вилучувати татар і піддавати тортурам. Не обійшло це стороною й мешканців м. Ногайська. Незважаючи на те, що протягом усієї війни мешканці Ногайська підтримували й допомагали російській армії, численні утиски привели до того, що, піддавшись умовлянням агентів, ногайці залишили місто і подалися до Туреччини.

запам'ятайте ці дати

20 жовтня 1853 р. – Росія оголосила війну Туреччині. Початок Кримської війни

2 вересня 1854 р. – англо-французькі та турецькі війська висадилися у Криму

запам'ятайте ці дати

- травень 1855 р. – англо-французька ескадра увійшла до Азовського моря
- 25 червня 1855 р. – перше бомбардування м. Бердянська
- 5 липня 1855 р. – друге бомбардування та штурм м. Бердянська
- лютий 1856 р. – підписання Паризького мирного договору

Дайте відповіді на питання:

1. Чому південна Україна, і зокрема Запорізький край, опинилася заручником зовнішньої політики російського уряду?
2. Чому союзний десант не виконав своє завдання на Азовському узбережжі?
3. Що означало введення військового стану для населення Запорізького краю?
4. Якими факторами визначалося ставлення українського селянства до військових подій Кримської війни?
5. Якими були наслідки Кримської війни для Запорізького краю?

Завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю:

**Ставлення різних верств населення
Запорізького краю до військових дій**

ДОКУМЕНТИ

1. **Зміни у кількості населення Олександрівського повіту за роки Кримської війни**

**Кількість населення
Олександрівського повіту за 1853–1857 рр.**

Рік	Чоловіки	Жінки	Разом
1853	92396	86015	178411
1854	95530	88727	184257
1855	95331	88879	184210
1856	79782	75398	155180
1857	81424	76991	158415

Павлович В. Матеріали для географії та статистики Росії.
Екатеринославская губернія. – СПб, 1862. – С.129.

Поясність:

1. *Які причини викликали збільшення кількості жителів Олександрівського повіту на початку війни, а наприкінці війни їх зменшення?*

2. Уривок із спогадів поміщика Олександрівського повіту Д.Т. Гнедіна

Действительно, было о чем задуматься, куда бежать, если союзники явятся во внутрь страны? Друзей у нас не было, а потому и помощи ожидать было нельзя. Если бы союзники более основательно изучили положение русского общества, в особенности южнорусского, то наверное план войны был бы изменен. Они не стали бы усиленно добиваться взятия Севастополя, а весной, когда вода в реках подымается на значительную высоту и реки более двух месяцев делаются удобными для судоходства, двинули бы свои флоты по Днепру и Бугу вверх; они могли бы сформировать целые легионы немцев, поляков. Если бы малороссы не стали в ряды их войск, то во всяком случае не были бы против них, в особенности, если бы была объявлена свобода. Многие из лиц более развитых сознавали всю опасность нашего положения и причины возникновения этой опасности.

Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. - 1893. - № 5. - С.159.

Поясність:

1. *Що викликало панічні настрої у середовищі дворянства?*
2. *Чому колоністи готові були підтримати союзні війська?*
3. *Які фактори визначали ставлення українського населення до союзних військ?*

Боротьба селян за волю в Запорізькому краї наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття

Згадайте:

Якими були форми боротьби селян України за свої права наприкінці XVIII – на початку XIX ст.?

Що змінилося у формах боротьби селян України в середині XIX ст.?

1. Традиція вільного козацького краю

В останній чверті XVIII століття Запорізький край продовжував старовинну запорозьку традицію, за якою “видачі втікачів з півдня немає”. Намагання уряду якнайшвидше залюднити південні землі сприяло закріпленню цієї традиції. Вже в серпні 1775 року Г. Потьомкін віддає розпорядження про неповернення втікачів поміщикам на тій підставі, що вони втекли від них за існування Запорожжя. Водночас він запевняє власників про неприйняття у майбутньому втікачів у цьому краї. Але бажане було далеко від реальності. Уряду потрібно було якнайшвидше залюднити нові для Росії землі, і тому він змушений був погодитися з пропозиціями місцевої влади. У 1779 році з’явився наказ, за яким усі втікачі, які перебували на польських і турецьких землях, запрошувалися на поселення до півдня України. Наслідки не забарилися. На встановлених із Польщею спеціальних постах з’явилися сотні втікачів і проголошували намір оселитися на півдні. Записані за поміщиками колишні козаки та вільні селяни колишньої Гетьманщини також поспішали використати таку можливість. Офіцери постів спостерігали масове явище, коли вночі селяни переходили через кордон до Речі Посполитої, щоб вранці з’явитися на посту і, проголосивши себе втікачем, виказати бажання оселитися в Запорізькому краї.

Обурені поміщики писали численні скарги, але правителі південного краю залишали їх без відповіді. На той час традиція Запорожжя і бажання правителів співпадали.

27 квітня 1780 року був розісланий новий указ, за яким термін повернення втікачів для поселення на півдні було продовжено. Крім того, відтепер в указі дуже конкретно говорилося, що він поширюється на всіх утікачів з військових підрозділів, колишнього Запорожжя та колишньої Гетьманщини. Наголошувалося, що всі, хто повернеться, будуть вільно користуватися землями, а зрівняні з закордонними переселенцями, вони отримують пільги у сплаті податків.

Чутки про відновлення Запорозької Січі, які особливо поширилися з утворенням Чорноморського козацького війська, у черговий раз викликали численні втечі. Полтавські поміщики, які перебували найближче до південного краю, на своїх зборах склали петиції до Катеринославського намісника з переліком поміщицьких сіл, які спустіли внаслідок втеч селян до південного краю.

У 90-х роках XVIII століття намагання поміщиків припинити втечі селян до Запорізького краю посилилися. У 1793 році поміщики Київщини на своїх зборах склали петицію на ім'я Катерини II з вимогою заборонити селянські переходи на південь. Вони наголошували на тому, що стара запорозька традиція зробила селян непримиренними. Їхня рішучість добитися свободи настільки зросла, що відтепер вони тікають відкрито, цілими селищами, збираючись громадами на виду у поміщиків, і притому зупинити їх немає жодної можливості, доки на півдні існує подібна традиція.

Такі заяви та подання стурбували уряд. Крім того, і самі поміщики південного краю наприкінці XVIII століття почали вимагати заборони переходу селян з місця на місце.

Як наслідок, у грудні 1796 року з'явився наказ про заборону переходу з місця на місце у південному краї. Однак цей указ селянами ігнорувався. Численні втечі на південь тривали. Традиція, за якою з півдня видачі немає, через що Запорізький край завжди ототожнювався з волею та свободою, зберігалася протягом усього XIX століття.

Покарання селян батогами

2. Боротьба населення Запорізького краю за волю

Отримавши у власність колишні запорозькі землі, поміщики на перших порах надавали селянам пільги у користуванні землею, гарантували можливість переходу на інше місце, запевняли, що не допустять запровадження панщини. Але з кожним переписом населення, які проходили у 1782 та 1795 роках, вони все більше і більше записували колишніх козаків до "ревізьких сказок". Коли ж у 1796 році з'явився указ про заборону переходів селян у південному краї і перебування селян там, де за останньою ревізією вони були записані, поміщики забули всі свої попередні обіцянки. Починає запроваджуватися панщина. У селищах Янчекрак і Василівці Мелітопольського повіту поміщик ще на початку XIX століття вимагав від селян працювати на нього кожний третій тиждень, у 30-х роках – тиждень на себе і тиждень на поміщика, а в 50-х роках панщина становила вже 4 дні на тиждень. У деяких селищах Олександрівського повіту у першій половині

XIX століття панщина досягала 5 днів.

Особливо тяжким для селян ставало запровадження місячини. Селяни позбавлялися свого господарства і мусили за харчі постійно працювати у маєтку поміщика.

Знуцання поміщиків і чиновників переходили всі межі. Поміщики сікли селян різками і били батогами, відправляли в арештантські роти і садовили на ланцюг, продавали та засилали до Сибіру. Оріхівський городничий взагалі влаштував у своєму будинку камеру для тортур. У цьому йому допомагала дружина. Городничий бив людей батогами, а потім сипав на розбиті місця сіль. Кріпосних дівчат він бив головою об стіну й душив за горло. Його дружина виривала у жінок коси, біла їх палкою по голові.

Зрозуміло, що подібні дії поміщиків викликали протидію селянства. По численних степових балках з'явилися гайдамацькі загони, які почали нападати на поміщицькі маєтки, державні вантажі, службовців. Запорозькі степи стали край неbezpieчні для

Гайдамака

чиновників, особливо якщо вони перевозили гроші. Не залишалися поза увагою гайдамацьких загонів і купецькі валки з товарами.

У 1796 році правитель намісництва Й. Хорват, об'їхавши степи Таврійської області, дійшов висновку, що знищити такі загони силами земської міліції неможливо. Більшість гайдамаків ховалася по численних урочищах степових річок. У Мелітопольському та Дніпровському повітах дії гайдамаків стали настільки активними, що уряд змушений був ужити додаткових заходів.

Але вони не мали результату. За ревізією 1811 року, в Олександрівському повіті майже не залишилося поміщицьких селищ, з яких не втікали селяни. За період з 1795 по 1811 рік з цих селищ втекло 802 чоловіки. Частина з них перейшла до інших господарів або подалася до Чорноморського війська, а решта поповнила лави гайдамаків.

3. Похід у Таврію за волею

Найвищою формою боротьби селян Запорізького краю став похід у Таврію за волею. Ще під час Кримської війни серед селян регіону поширилися чутки про волю, яку дасть царевич Костянтин усім, хто прийде до нього до Перекопу.

Навесні 1856 року, вже по закінченні Кримської війни, селяни Катеринославської та Херсонської губерній знялися з місць і подалися у Таврію. Їхали сім'ями з усім своїм добром. Усі поспішали отримати волю. **За короткий термін цей рух охопив усі українські та частину центральноросійських губерній.** Уряд почав шукати проводирів. Але арешти "призвідників" нічого не дали. Так заарештований Федір Вуценко розповідав, що почув на ярмарку в Нікополі про публікацію указу про волю і поспішив передати це односельцям. Чутки поширювалися й обростали новими відомостями. Селяни були переконані, що священники, чиновники, поліція, поміщики та місцева влада умовилися приховати від селян даровані їм права на волю, а тому вони масово просувалися до Таврії.

Основні шляхи тих, що йшли до Таврії за волею, проходили Запорізьким краєм. Уряд це знав, а тому почав вживати відповідні заходи. У Мелітопольському та Бердянському повітах були зосереджені війська, виставлені заслони і пікети. Окремі військові загони розшукували селян-втікачів, оточували їх і тут же на місці чинили розправу. Великі селянські загони, зіткнувшись з військовими командами, чинили відчайдушний опір. Відбувалися запеклі бої. Пораниених селян брали на лікування місцеві мешканці.

Похід у Таврію за волею повною мірою продемонстрував готовність селян добиватися волі. А те, що цей рух розпочався в краї, де майже 80 % становили державні селяни, свідчило про те, що козацька традиція вільного Запорізького краю продовжувала бути значним фактором внутрішнього життя регіону.

запам'ятайте ці дати

- 1779 р., 1780 р. – укази, за якими втікачі, що перебували у Польщі та Туреччині, запрошувалися на поселення до південного краю
- грудень 1796 р. – наказ про заборону переходу селян з місця на місце у південному краї
- весна – літо 1856 р. – похід у Таврію за волею

Дайте відповіді на питання:

1. У чому полягала традиція запорозького козацтва, за якою "з півдня видачі немає", і як вона проявлялася в Запорізькому краї?
2. Чим можна пояснити політику уряду стосовно неповернення втікачів своїм колишнім господарям?
3. Чому Запорізький край завжди у населення України ототожнювався з волею та свободою?
4. Чим пояснюється посилення кріпосного гніту у Запорізькому краї наприкінці XVIII – на початку XIX ст.?
5. Чому похід у Таврію за волею був небезпечним для уряду?

1. Витяг із мемуарів олександрівського поміщика Д. Гнедіна

...Очень часто дед после обеда заходил к какому-нибудь крестьянину на пироги, также точно и у себя принимал крестьян. Но первые запорожцы исчезли, место их заняли их дети и цивилизаторы-великоруссы, и жизнь приняла совершенно иной характер: каждый из них, во-первых, уразумел, что он владелец живых душ, которыми может распоряжаться по своему произволу: каждый из них нашел, что имение будет давать несравненно больше дохода, если завести большее хлебопашество и вести правильную барщину, а потом, когда это удастся, то и неправильную.

...После хороших отношений, существовавших между старыми помещиками-запорожцами и крестьянами, возникли самые неприязненные отношения между молодым поколением. Началось это приблизительно с 1815 и последующих годов, и чем дальше, тем хуже, так что с 30-х годов крестьяне стояли уже в самых враждебных отношениях к помещикам. Усилению крепостного права и характеру пользования этим правом способствовало отчасти и само правительство своими узаконениями. Главное из них, убийственно отозвавшееся на крепостных крестьянах, – это право покупки крестьян в густонаселенных мест-

ностях для перево́да и поселе́ния в сте́пах Новоросси́йского кра́я, с пра́вом откры́вать каба́к при за́селении 15 душа́ми.

Гне́дин Д.Т. Мои воспо́минания. — Русское бо́гатство. — 1955. — С.145-146.

Пояснить:

1. Чому стали змінюватися стосунки між селянами та поміщиками на початку XIX століття?
2. Який зміст вкладає Д. Гне́дин у поняття “цивілізатори-великоруссы”? У чому полягала цивілізаторська роль цих поміщиків?

2. Відомості про кількісний склад сімей втікачів Олександрівського повіту за період з 1795 по 1811 роки

	Кількість чоловік у сім'ї					
	1	2	3	4	7	Всього
Кількість сімей	490	43	13	5	1	552

Підрахунки зроблено: Державний архів Запорізької області. - Ф.12, оп.1, спр.1-42.

Пояснить:

1. Чи є у наведених у таблиці цифрах якась закономірність?

Література дотемі

1. Максименко М. Крестьянское движение в Таврической губернии накануне и после отмены крепостного права. — Симферополь, 1957.
2. Дружинина Е.И. Классовая борьба крестьян Южной Украины в первой четверти XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Кишинев, 1966.
3. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — М.: Наука, 1970.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1859. — М.: Наука, 1981.

Запорізького краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття

Згадайте:

Якими були традиційні заняття Запорозьких Вольностей до ліквідації Запорозької Січі?

Які нові категорії населення виникли в Запорізькому краї наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.? Якими були їхні заняття?

1. Розвиток сільського господарства

Скотарство залишалося головною прибутковою галуззю сільського господарства Запорізького краю. Воно вимагало менше витрат, ніж землеробство, а тому в поміщицьких маєтках заводи великої рогатої худоби та коней, вівчарні стають обов'язковим елементом господарства. Найбільші кінські заводи знаходилися в поміщицьких селищах Андріївці, Білогорському, Григорівці, Катеринівці, Олександрівці, Софіївці, Карловці та інших. У Бердянському повіті найкращі кінські заводи знаходилися у менонітських селищах, а в Мелітопольському – у маєтках поміщиків Попових, Штиглиців, Толстих. На заводах розводили коні англійської, датської, арабської та донської породи.

Заводи великої рогатої худоби стали своєрідною візитною карткою Запорізького краю. На початку 20-х років в Олександрівському повіті налічувалося 56 таких заводів. У середньому на кожному заводі було близько 200 голів. Вівчарні стали поширюватися з 20-х років XIX століття. Тонкорунне вівчарство в Запорізькому краї стало пріоритетним з 40-х років.

У землеробстві Запорізького краю переважав зерновий напрямок. Посіви ярових домінували. Озимої сіяли менше. Середня врожайність становила сам-5 – сам-6 (одне посіяне зерно давало 5-6 зерен). В окремих господарствах врожайність була значно вищою. Але добробут сільського господаря залежав від природних умов. Сухоті та спека, сарана та численні ховрахи були страшним лихом для краю. До цього додавалася нестача сільськогосподарських робітників.

Проблема робочих рук у сільському господарстві Запорізького краю була особливо гострою. Тому цей край у першій половині XIX століття стає регіоном, куди вирушали відхідники зі всіх куточків Російської імперії. Вже ранньою весною на південь вирушали ватаги робітників із російських і білоруських губерній. Спочатку йшли ковалі, муляри, теслі, а вже з травня до краю направлялися тисячі косарів з Лівобережної та Правобережної України.

2. Культура

сільськогосподарського виробництва

Основу землеробської агрокультури Запорізького краю склала землеробська культура українців, яка була збагачена традиціями інших народів регіону. Для оранки використовували важкий залізний плуг, до якого запрягали 3-4 пари волів. Для розпушування землі користувалися важкою бороною. У землеробстві краю була поширена перелогова, двоцільна та трицільна система.

У краї була вироблена чітка сівозмінна система. Після оранки царизи або старого перелогу в перший рік сіяли ярову пшеницю, просо та садовили городину: дині, кавуни, огірки та гарбузи. На другий рік – жито, озиму пшеницю, ячмінь і овес. На третій рік – ячмінь, горох, квасолу, коноплі. Нарешті, на четвертий і п'ятий роки наволоком (під рало) сіяли ячмінь і овес.

Хліб у кінці XVIII – на початку XIX століття майже завжди збирали серпом. Цей спосіб був досить економічним, адже зерно не висипалося з колосу і втрати були мінімальні. Однак він вимагав багато зусиль. Щоб зжати за день десятину хліба серпом, зв'язати його у снопи і поставити у стоги, потрібно було 9 робітників. Тому, коли у краї посіви зерна збільшилися, хліб почали косити косою. Відтепер з десятиною могли упоратися за день всього два робітники. Але втрати зерна були значно більшими.

Зібраний хліб молотили не відразу, а за потребою протягом року. У великих господарствах молотили возами – накладали у віз каміння для ваги і їздили ним по снопах – та кам'яними катками – гарманом. У селянських господарствах молотили цепами.

У першій половині XIX століття починають проводити сільськогосподарські виставки південного краю, на яких виставлялися не тільки для огляду, а й на продаж найкращі вироби хліборобства, скотарства, виноградарства та виноробства, садівництва, шовківництва, переробної промисловості, рибальства. У цих виставках брали участь не тільки поміщики, але й державні селяни, колоністи, купецтво, міщанство. Найкращі експонати виставки нагороджувалися медалями та грошовими преміями. Так, на виставці в 1848 році у Сімферополі шовкові вироби ногайців Мелітопольського повіту було визнано серед найкращих. Найсмачнішими та найбільшими за розмірами кавунами були визнані кавуни державних селян Бердянського повіту. Серед тютюну кращим визнані сорти меноніта І. Корніса, а найліпшим медом став мед ногайця Бердянського повіту Сеїтова.

3. Промисловість і ремесла

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття промисловість Запорізького краю переживає період становлення. Крупних підприємств взагалі не було. На весь Олександрівськ на кінець 50-х років

було лише два заводи: цегельний і салотопний, які виробляли продукції в рік ледве на 20 тис. карбованців. В Олександрівському повіті на початок 20-х років налічувалося всього 3 винокурні заводи.

Зовсім інша ситуація була з традиційними промислами Запорізького краю. Особливе місце посідало рибальство. У краї налічувалося 36 риболовних заводів. Найбільший рибний промисел Катеринославської губернії знаходився в Олександрівському повіті по Дніпру, а також на косах Зінцевій, Білозарайській і Виноградній, що на Азовському узбережжі. Саме тут виловлювали найбільше білуги, осетрів, стерлядей, севрюги, сомів, судаків і силу-силенну іншої риби.

Рибні заводи будувалися за старовинними козацькими традиціями. Завод представляв собою велику хату, в якій мешкали рибалки. Кожний рибалка вважав себе промисловиком – поважною людиною, а тому передня кімната заводу обов'язково оздоблювалася іконами, численними лампадами та великими восковими свічками.

На заводі існував чіткий розподіл праці. Рибу ловили неводичі та забродники, а обробка й підготовка до продажу була обов'язком робітників. Головними знаряддями лову були неводи, бредні, тенета, перемети.

З азовських рибних заводів у сезон привозили до 50 мільйонів штук тарані, півмільйона лящів, майже два мільйони судаків, багато тонн ікри.

З рибним був щільно пов'язаний і чумацький промисел. Якщо у Крим за сіллю щороку з Запорізького краю вирушало 60 валок, то за рибом на азовське узбережжя вирушала 81 валка. Всього ж у Запорізькому краї на початок 20-х років XIX століття налічувалося 240 чумацьких валок, які займалися перевезенням різних товарів і пошти, риби та кримської солі.

Значного поширення набуло млинарство. Тільки в Олександрівському повіті налічувалося на початку XIX століття 62 водяні млини та 164 вітряки. Не могло обійтися господарство краю й без ковальського промислу. Місцеві ковалі виробляли сокири, долота, гвіздки, скоби, замки та інші такі необхідні у господарстві товари.

Традиційними, особливо для мешканців Приазов'я – ногайців, були вироблення шкіри та шовківництва.

4. Торгівля

В останній чверті XVIII століття торгівля в Запорізькому краї була справою суто приватною. Держава звертала на неї увагу остільки, оскільки вона сприяла розвитку зовнішньої торгівлі та вирішенню зовнішньополітичних завдань. У цей час Запорізький край виконував роль важливого пункту транзитної торгівлі Дніпром на шляху до Херсону і до Криму. У 1776 році для торгівлі з Туреччиною було відкрито прикордонну митницю. Зростало купецтво, призначали ярмарки.

Через Олександрівськ до міст Лівобережної України проходила основна маса кримських і турецьких товарів. Але на початку XIX століття бурхливий темп життя в південному краї загальмувався. Напрямки товаропотоків змінилися. Значення Херсону та кримських портових міст для торгівлі зменшилося. Основним пунктом закордонної торгівлі стала Одеса. Олександрівськ втратив свої позиції торгового центру.

Основними формами внутрішньої торгівлі була ярмаркова і стаціонарна.

На 1817 рік в Запорізькому краї щорічні ярмарки відбувалися у 14 населених пунктах. Найбільші ярмарки проходили в Оріхові, Василівці, Токмаку. На цих ярмарках продавали товари на суму майже 100 тис. карбованців. На Оріхівських ярмарках у певні роки товарообіг досягав 300 тис. карбованців. На них приїздили більше 8 тисяч чоловік. Натомість Олександрівські ярмарки ледве животіли. У найкращі часи в 1817–1818 роках на ярмарок приїздило до 2000 чоловік і продавали товарів на суму до 5 тис. карбованців.

На всіх ярмарках Запорізького краю головними товарами були велика рогата худоба, коні, вівці та хліб.

Більш різноманітний товар продавався через стаціонарну торгівлю – лавки та магазини. У цей час лавки були універсальними стаціонарними пунктами торгівлі. У них можна було купити практично все – від діамантів до цвяхів і від продуктів харчування до кам'яного вугілля. Магазини, як правило, торгували якимось одним товаром – сіллю, м'ясом, залізом, горілкою. У 20-і роки XIX століття в Олександрівську налічувалося 22 торговельні лавки та 7 винних льохів.

З 30-х років XIX століття швидкими темпами зростала торгівля Бердянська. Проголошення у 1836 році Бердянська вільним портом сприяло виникненню торговельних компаній. На 1840 рік їх налічувалося 14.

запам'ятайте ці дати

1776 р. – відкриття в Олександрівську прикордонної митниці

1836 р. – оголошення Бердянська “вільним портом”

Дайте відповіді на питання:

1. Якими були основні галузі сільськогосподарського виробництва?
2. Яке місце в економіці краю займало рибальство?
3. У чому полягали особливості культури сільськогосподарського виробництва населення Запорізького краю?
4. Які фактори впливали на розвиток торгівлі Запорізького краю?
5. Назвіть найхарактерніші заняття населення краю.

1. Статистика ремісничих і промислових занять в Олександрівському повіті на початку 20-х рр.

Ремесленники	в городе	в уезде
Кузнецов, работающих топоры, долота и тому подобное	3	25
Печников	2	21
Слесарей	—	2
Работающих кожи	—	9
Работающих котлы	1	2
Золотарей	—	5
Серебренников	1	2
Каменотесов дикаго камня	—	11
Кирпичников	8	6
Выделывающих ягнячьи и прочие шкуры	2	25
Кушнеров	—	6
Собиранием и продажею употребительнаго на кожевенных заводах коры	—	8
Плотников	6	3
Бондарей	—	2
Столяров	1	1
Тележников	2	3
Портных	4	6
Сапожников	2	8
Башмачников	—	2
Музыкантов	2	5
<i>Итого</i>	32	152

Промышленники	в городе	в уезде
Извозами в разные места товаров и гоньбою вольной почты	4	70
Продающие деготь и жидкую смолу	2	14
Сплавлением по реке в плотях разнаго леса	20	6
Привозом из приморских мест разной рыбы	5	81
Привозом и продажею из Крыму и Таврической губернии соли	20	60
Печением и продажею черного хлеба	10	15
<i>Итого</i>	61	250

Російський державний військово-історичний архів. -
Ф. ВУА, спр.19731, арк.15.

Пояснить:

1. Які основні види ремісничо-промислових занять були поширені в Олександрівську та повіті?
2. Що можна сказати на основі даних цієї таблиці про рівень промислового розвитку краю?

УРОК **Побут і освіта в Запорізькому краї (кінець XVIII – перша половина XIX століття)**

Згадайте:

Якими були характерні особливості побуту різних соціальних груп України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.?

Що вам відомо про стан освіти населення України після знищення царизмом Гетьманщини?

1. Побут населення

Побут сільського населення Запорізького краю багато у чому визначався сільськогосподарським календарем. Польові роботи, в яких брали участь діти і дорослі, не залишали багато часу для відпочинку. Вільний час з'являвся лише у святкові дні, перш за все на Пасху та Трійцю. Взимку вільного часу було значно більше. Але й тоді чоловіки займалися налагодженням інвентарю та ремапенту до весняних польових робіт. Жінки прями та ткали, тріпали льон і шили.

Життя міського населення було більш "насичене" заняттями. Службовці та чиновники у літній час рибалили на Дніпрі: сиділи з вудочками, ставили перемерет і ходили з волоками – невеличкими сітками, які тягнули два чоловіки за прикріплені до кінців сітки палки. Ті, хто мав бажання полювати, йшов до урочищ, у плавні та у степ з рушницями, собаками. Ставили силці, капкани. У такий спосіб ловили зайців, куріпок, дрохв. Ходили полювати на вовків. Тим більше, що їх не треба було довго шукати. За спогадами сучасників, вовки підходили до самого Олександрівська і страшно вили під будинками мешканців. Для вовків копали спеціальні вовчі ями, прикривали їх хмизом і майже кожного ранку з ям доставали по два-три вовки.

Сільські поміщики в літні часи перебували в маєтках, де пильно слідували за роботою селян. Головними розвагами в цей час ставали карти з сусідом-поміщиком під час святкових днів. Взимку у поміщика розваг і занять ставало більше. З першим снігом створювалися цілі загони поміщиків для цькування зайців і лисиць. Ці загони вдень роз'їжджали своїми та чужими полями, а ввечері марнували час за картами, плітками та вином. Їхні дружини супроводжували чоловіків, а вечорами зачитувалися французькими романами, займалися плітками з сусідками та пошуком женихів для дочок.

Найбільшою розвагою для дворянства ставали дворянські вибори. Життя "наповнювалося" сенсом і починало вирувати. Кожен повіт бажав бачити саме свого представника предводителем дворянства або попечителем гімназії. Інтрига при виборах предводителя згуртовува-

ла. Повіт ішов на повіт. Постійні обіди та вечери. Кандидатів і їх голоси купували і продавали. Але вибори закінчувалися, і дворянство поверталось до своїх степових маєтків.

У міщанства та купецтва будні були ще сірішими. Вони і за одягом мало відрізнялися одне від одного. Що купець, що міщанин ходили в широких штанах і вишитих сорочках, а взимку – у кожусі, чоботах і смушкових шапках. Книжкова мудрість мало їх цікавила. Головна розвага – бійка, стінка на стінку, вулиця на вулицю. В Олександрівську в цьому брали участь не тільки міщани та купецтво, але й службовці, відставні солдати, чиновники. Смертовбивство нікого не лякало: “на те й кулаки, щоб битися”. Після бійки можна було піти до церкви, замолити гріхи і починати все з початку.

При такому колі інтересів годі говорити про те, що мешканці не слідували за новинками літератури. Мало хто випишував газети, хоча “Екатеринославские губернские ведомости” почали виходити з 1836 року. Не дивно, що і проїзд О. Пушкіна Запорізьким краєм у 1820 році, повстання декабристів, збирання козацької старовини відомим дослідником І. Срезневським у 30-і роки залишилися поза увагою мешканців краю.

Не викликав помітного відгуку серед жителів Олександрівська і проїзд сюди у 1843 р. Тараса Шевченка. “І на Хортиці, і скрізь був і все плавав...” – писав поет у листі до Я. Кухаренка. Поета вразили зміни, які відбулися тут після знищення Запорозької Січі.

*Од козацтва, од гетьманства
Високі могили –
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають...*

Так писав Т. Шевченко в поемі “Гайдамаки”.

Т. Шевченко спілкувався з місцевими жителями, а вчительці Катерині (прізвище невідоме) подарував “Кобзар”.

Освічені інтелігентні люди були рідкістю в Олександрівську. А тому на цьому фоні вражає постать поміщика Олександрівського повіту Карла Буницького.

У 1844 році він подав на конкурс Міністерства державного майна своє дослідження “Про промисли землеробської верстви у Новоросійському краї”. На власному досвіді він визначив усі недоречності та хиби, які існували у господарствах Запорізького краю. Твір досить критичний, його практична направленість сподобалася ученому комітету міністерства, а тому К. Буницький за своє дослідження був нагороджений золотою медаллю та грошовою премією.

2. Освіта

Перше покоління поміщиків Запорізького краю, особливо з колишньої козацької старшини, дуже поважало вченість. Вони вважали,

що синів слід навчати, бо дуже важко буде пробитися між російського дворянства й зайняти “посади”. Тому хлопців намагалися відправити до пансіонів і гімназій. При відсутності коштів обмежувалися дячками, які навчали грамоті й основним правилам арифметики. При нагоді запрошували іноземців — колишніх майстрових, які й самі мало що знали. Дівчат вважали достатнім навчити читати і писати. Вже потім жінки самі продовжували навчатися через французькі та російські романи.

Наступне покоління запорізьких поміщиків стало змінювати ставлення до освіти та науки. Знання й освіченість стали не в пошані. Вважалося, що наука й освіченість — це привілеї німців і попівських синів. Однак, за звичкою, продовжували відправляти своїх дітей на навчання до Катеринослава, Харкова й навіть до Москви.

За таких обставин ініціатива створення освітніх установ у Запорізькому краї належала державі. Вже у 1770 році в Олександрівській фортеці відкрилася батальйонна школа. У школі мали навчатися солдатські діти від 7 до 15 років, батьки яких служили в гарнізонах фортець Нової Дніпровської лінії. Для школярів було відведене окреме приміщення. На командира гарнізону було покладено нагляд за учнями і контроль їхніх знань. Для цього заводилися спеціальні книги, в яких фіксували успіхи дітей. Школярі навчалися за спеціально розробленою і затвердженою програмою. Вони вивчали порядок військової служби і військові устави, навчалися грамоті, арифметиці, барабанному бою та грі на флейті.

При тому, що батьки дітей знаходилися далеко від Олександрівської фортеці, доглядати дітей призначалася літня жінка, яка готувала їм їжу, шила та прала одяг. Водночас у школі навчалися 15-20 дітей. Батальйонна школа проіснувала до початку XIX століття.

З отриманням Олександрівськом статусу повітового міста 12 березня 1808 року було відкрито повітове училище. При ньому незабаром стало діяти і приходське училище, яке стало підготовчим класом до вступу до повітового училища. На 1823 рік в Олександрівському повіті було 2 повітових училища. На середину XIX століття до навчальних закладів Олександрівського повіту додався пансіон благородних дівчиць. Всього на цей час у навчальних закладах Олександрівська навчалось 113 дітей.

У 40-х роках XIX століття чи не вперше в Російській імперії Д.Т. Гнедін, поміщик Олександрівського повіту, у своєму маєтку відкрив народну школу для кріпосних дітей.

запам'ятайте ці дати

1770 р. – в Олександрівську організована батальйонна школа
1808 р. – в Олександрівську відкрите повітове училище

Дайте відповіді на питання:

1. Які обставини визначали побут населення?
2. Чим відрізнявся побут сільського та міського населення?
3. Якими були особливості побуту поміщиків?
4. Яке місце в побуті мешканців краю займало читання?
5. Чому розвиток освіти в Запорізькому краї після ліквідації автономії України відбувався повільно?
6. Як називалися перші навчальні заклади Олександрівського повіту?

ДОКУМЕНТИ

1. Уривок із спогадів поміщика Олександрівського повіту Д. Гнедіна

Позднейшие наши помещики не отличались гуманностью, да и откуда могла она явиться? Цивилизация шла из Петербурга и, касаясь лишь внешности, имела подкладкой самое необузданное своеволие и свирепость. Я помню, как будучи малюткой, присутствовал при пиршествах съехавшихся друг к другу панов; пьянство было полнейшее, нередко оканчивавшееся поркой на конюшне одного из гостей, допившихся до бесчувствия. Умственное развитие высшего сословия и его мировоззрение мало чем отличались от крестьянского – книга была редкостью. Учебных заведений, а потому и лиц, получивших какое-либо образование, было очень мало. Можно сказать, что все лица, служившие по административному и судебному ведомствам, были малограмотны. В то доброе время весьма легко было людям неглупым от природы дослужиться до почетных мест.

Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. – 1893. – № 5. – С. 147.

Поясніть:

1. Чому поміщики Олександрівського повіту “не відрізнялися гуманністю”?
2. Що мається на увазі, коли говориться про “зовнішню” цивілізованість поміщиків?

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Новицкий В.П. История г. Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770 – 1806 гг.) // Очерки истории Запорожья (до 1921 года – Александровска). – Запорожье, 1992.
2. Пуха И.В. Школы на Запорожье // Индустриальное Запорожье. – 1992. – 12 мая.
3. Горбань Г.В. Свято-Покровский собор (Александровск – Запорожье). – Запорожье, 1991.

Згадайте:

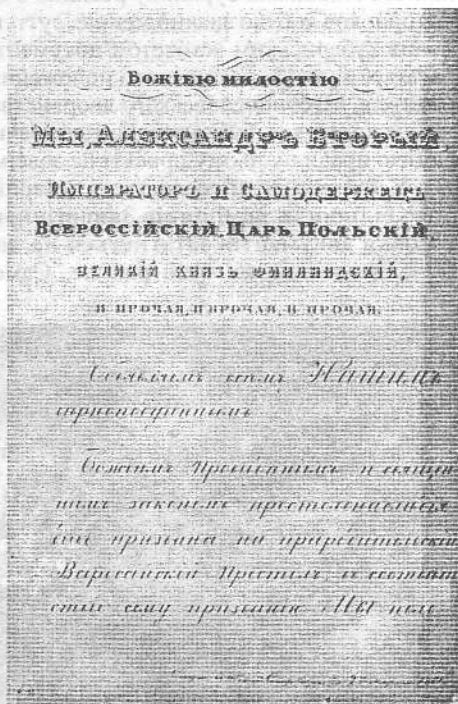
Коли в Запорізькому краї було введено кріпосне право?

Що свідчило про те, що кріпосне право в краї гальмувало розвиток суспільства?

1. Підготовка селянської реформи. Оголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р.

Наслідки Кримської війни, селянські рухи – київська козаччина та похід у Таврію за волею – примушували дворянство замислюватися над подальшою долею кріпосного населення. Прогресивні поміщики Запорізького краю вважали, що кріпацтво повинно бути скасоване. Але таких було дуже мало. Переважна більшість поміщиків вимагала посилення своєї влади над селянами. Вони доводили, що час змін ще не прийшов і селяни не готові до вільного життя. Коли ж поміщики дізналися про схильність Олександра II до реформ, то зрозуміли, що від них чекають конкретних дій.

За їхнім клопотанням катеринославський предводитель дворянства Г.В. Нечасв 31 травня 1857 року подав на ім'я імператора доповідну записку, в якій виклав позиції дворян щодо скасування кріпацтва. Головний зміст записки полягав у тому, щоб, не змінивши кріпосні відносини, обмежитися перейменуванням селян на залежних від поміщика. Пропонувалося надати селянам права купівлі та продажу рухомого майна і представництва в суді зі своїх питань. 5 квітня 1858 року з'явився на-

Перший аркуш Маніфесту

каз Олександра II про відкриття губернського комітету по підготовці селянської реформи.

Губернський комітет повинен був розробити проект звільнення селян з урахуванням місцевих особливостей. Від Олександрівського повіту до губернського комітету було обрано поміщиків О.Ф. Канкріна та К.Е. Марка. Кандидатом у члени комітету було обрано поміщика І.О. Протопопова. Переважна більшість поміщиків, що брали участь у діяльності губернського комітету, не була зацікавлена у скасуванні кріпацтва.

Наказ про створення губернського комітету в Таврійській губернії було опубліковано 10 травня 1858 року. Від Мелітопольського та Бердянського повітів до комітету було обрано поміщиків М.М. і О.М. Іваненків, а кандидатом у члени комітету – В.П. Попова.

У цей час у Запорізькому краї почала активно діяти група поміщиків, які вважали за необхідне послідовне скасування кріпацтва. Вони публікували статті у “Губернських відомостях”, обстоювали свою позицію на дворянських зборах і засіданнях комітетів. Їхня діяльність викликала бурхливу реакцію з боку реакціонерів. Але реформатори, хоч їх було значно менше, суттєво впливали на зміст підготовлених губернським комітетом документів. Це привело до того, що у багатьох пунктах заключного положення губернського комітету предводитель катеринославського дворянства, завзятий прихильник збереження кріпацтва, був змушений зазначити: “Голова комітету з пропозицією правил у цьому проекті не зовсім згодний”.

У той час, коли селянство з нетерпінням чекало вирішення своєї долі, більшість поміщиків Запорізького краю сподівалася, що підготовка документів затягнеться на довгі роки, і на їхній вік залишиться все так, як було раніше. Саме тому публікація маніфесту

Читання Маніфесту

19 лютого 1861 року, читання його в церквах привселюдно справили величезний психологічний вплив, перш за все, на поміщиків, які не знали що робити. Частина відразу виїхала зі своїх маєтків до Олександрівська, Бердянська та Мелітополя і там сховалася. Інша частина залишалася у маєтках і примушувала себе вітати селян. Не обійшлося без казусів. Кілька поміщиків “з’їхали” з глузду, бо не могли погодитися з тим, що селяни вже не їхні. Один поміщик влаштував селянам святковий обід з приводу проголошення Маніфесту, і, не витримавши, помер на ньому від розриву серця.

Що ж стосується селян, то у перші дні по проголошенню Маніфесту вони мало що зрозуміли. Майже у всіх селах Запорізького краю вони збиралися по хатах, наймали якогось відставного солдата або писаря, і ті дуже повільно читали і тлумачили їм положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності.

Але в деяких селах реакція на Маніфест була бурхливою. Мешканці сіл Маячка та Катеринівка Мелітопольського повіту після оголошення Маніфесту відмовилися вийти на панщину на тій підставі, що зачитаний Маніфест є піддробкою, і почали вимагати справжнього звільнення від поміщиків. Вони звернулися до сусідніх сіл за підтримкою. Сусіди також відмовилися йти на панщину. До Катеринівки були введені війська. Найбільш завзяті селяни були прилюдно покарані різками.

Подібний виступ мав місце і в селі Обіточному Таврійської губернії. Коли селянам читали Маніфест і дійшли до місця про викуп землі, вони почали вимагати зачитати справжній Маніфест і відмовилися виконувати будь-які роботи на поміщика. Після того, як прикажчик поміщиці Толстої почав виганяти селян на роботи, селяни добре його побили. У село були направлені повітові чиновники. Вони довго умовляли селян, а потім вдалися до репресивних заходів. Але це ненадовго вгамувало селян. Невдовзі уряд змушений був ввести до Обіточного війська, які знаходилися в ньому до серпня місяця.

2. Документи проведення селянської реформи

Поземельний устрій селян Запорізького краю визначався “Місцевим положенням про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях великоросійських, новоросійських та білоруських”. Положення складалося з двох розділів і 269 статей.

Згідно з Положенням, землі Запорізького краю увійшли до третьої степової смуги. Степова смуга, до якої належали Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії, була розподілена на 7 місцевостей. Відповідно до якості та кількості землі, а також забезпеченості селян землею до реформи, для кожної з місцевостей визначався вищий і нижчий указний наділ. Відтепер селянин не мав права вимагати

наділу вище визначеної – “указної” норми. Однак і поміщик не мав права урізати наділ нижче встановленого – “указного” рівня.

Землі Запорізького краю увійшли до чотирьох місцевостей. Чим далі на південь, тим указний наділ був вище. Землі Олександрівського повіту належали до третьої та четвертої місцевості і відповідно вищий земельний наділ становив 4 та 4,5 десятини. Бердянський повіт увійшов до п'ятої місцевості, де вищий указний наділ дорівнював 5 десятинам. Мелітопольський повіт належав до сьомої місцевості, і вищий указний наділ становив 6,5 десятин.

3. Проведення селянської реформи

Реалізація селянської реформи відбувалася в декілька етапів. Головними з них були: 1) створення інституту мирових посередників; 2) укладання уставних грамот; 3) створення селянського самоуправління.

Знак волосного судді

Особливе місце в проведенні реформи відводилося мировим посередникам. На думку уряду, від них залежав успіх всієї реформи. Мирові посередники повинні були полюбовно вирішувати всі суперечки між поміщиками та селянами. При цьому вони мали керуватися виключно буквою закону. Для надання мировим посередникам влади й авторитету після обрання їх на дворянських зборах вони затверджувалися міністром.

Навесні 1861 року відбулися дворянські збори по виборах мирових посередників в Олександрівському повіті. Дуже довго запорізькі поміщики не могли вирішити, кого обирати. Одні бажали бачити мировими посередниками молодих та енергійних людей. Інші – таких, що спроможні були захистити поміщицькі інтереси і допомогти обманути селян. Нарешті, було прийнято рішення розподілити повіт на 8 частин і обрати 8 мирових посередників. Для їх обрання пропонувалося

кожному з дворян подати список з восьми прізвищ. Ті, хто за сумою набрав найбільше голосів, і були обрані мировими посередниками.

З вибором мирових посередників розпочалося укладання уставних грамот. Уставні грамоти повинні були визначати розміри відведеної селянам землі й обсяг повинностей, які вони повинні були відбувати за неї. Водночас з укладанням уставних грамот створювалися волосні правління – органи селянського самоврядування. Відтепер на волосні правління покладалися обов'язки контролю сплати державних податків і виконання селянами робіт, визначених в уставних грамотах.

Уставні грамоти в Запорізькому краї, особливо в Олександрівському повіті, були укладені досить швидко. На кінець 1862 року в Олександрівському повіті з 208 уставних грамот було введено 203, що становило 97 %. Для порівняння: у сусідньому Новомосковському повіті на цей час було введено всього 34 %. Немаловажну роль у цьому відіграли мирові посередники Д.Т. Гнедін і М.І. Наковальнін. Останній, будучи предводителем дворянства Олександрівського повіту, на дворянських зборах при вирішенні спірних питань поміщиків з мировими посередниками ніколи не відходив від букви закону. Ніякі умовляння та закиди щодо зради дворянських інтересів не діяли. Це значно прискорило проведення реформи.

4. Наслідки селянської реформи

Головним наслідком селянської реформи стало скасування кріпацтва. Разом з тим, у процесі реалізації реформи відбулося часткове обезземелення селянства. Якщо до реформи поміщицькі селяни Катеринославської губернії мали в користуванні 386 тис. десятин землі, то після проведення реформи в їхньому розпорядженні знаходилося всього 255 тис. десятин землі. Тим самим кількість землі поміщицьких селян зменшилася на 33 %.

Водночас процес “обезземелення” селян у Запорізькому краї мав свої особливості. Справа в тому, що ініціатором такого “обезземелення” виступали самі селяни.

Дуже скоро селяни зрозуміли, що наділ в 4–5 десятин досить малий для ведення типового для краю господарства поміщицьких селян. Вважалося, що таке типове господарство повинно було мати 2 пари волів, 2 корови і до 15 штук овець. При наділі в 4–5 десятин селянин обов'язково повинен був зменшити своє господарство. Якщо сім'я складалася з 6 чоловік і три чоловіки отримали наділи, то це давало можливість утримувати лише одну пару волів, одну корову і не більше 4 овець. За таких умов під ріллею залишалося лише 5 десятин, що при нормальному врожаї давало можливість сплатити податки і ледве забезпечити сім'ю. У всякому разі селянин стояв перед необхідністю земельної оренди.

При цьому повинності за землю не влаштовували селян. Відробіткова повинність дуже нагадувала селянам панщину, а тому не користувалася особливою популярністю. Оброчна повинність була досить великою і не відповідала ні кількості, ні якості отриманої землі. Але головним було для селян те, що всі ці повинності зберігали залежність від поміщика. Для селян волелюбного козацького краю це було особливо тяжким.

Разом з тим, отримання дарчого наділу, який дорівнював 1/4 вищого наділу і в Запорізькому краї коливався від 1 до 1,5 десятини, надавало селянину повну особисту свободу. Отримання наділу позбавляло селянина від обов'язкових платежів. За ним залишалася тільки сплата казенних податків у розмірі 2 карбованці з душі. При наділі в 4–5 десятин селянин, однак, мусив орендувати землю і водночас сплачувати 10 карбованців податків, але за ці гроші він міг орендувати достатню кількість землі і залишатися незалежним від поміщика. Саме цим і пояснюється той факт, що в Запорізькому краї дарчий наділ отримала більша частина селян.

запам'ятайте ці дати

лютий 1858 р. – збори поміщиків Запорізького краю з обговорення звільнення селян

5 квітня 1858 р. – наказ про створення Катеринославського губернського комітету з підготовки положення про звільнення селян

10 травня 1858 р. – наказ про створення Таврійського губернського комітету з підготовки положення про звільнення селян

19 лютого 1861 р. – проголошення Маніфесту про скасування кріпацтва

Дайте відповіді на питання:

1. Згадайте, у чому полягали причини селянської реформи 1861 року?
2. Яку позицію займало дворянство Запорізького краю при підготовці документів селянської реформи?
3. Яке завдання було покладено на губернські комітети?
4. За яким принципом визначалася величина указного наділу?
5. Чому уставні грамоти були введені найраніше в Олександрівському повіті? Чи мало до цього відношення масове отримання селянами дарчого наділу?
6. В якому сенсі можна говорити про обезземелення селян Запорізького краю?

1. Уривок із спогадів поміщика Олександрівського повіту Д.Т. Гнедіна

Нельзя было не прийти к выводу, что так или иначе, получит ли крестьянин полный надел или 1/4 часть, он не в состоянии будет обойтись своим наделом, должен будет нанимать землю. Напротив, получая 1 десятину, он платил податей и других сборов не более 2 руб. с души, а на полном наделе более 10 руб., и если эту разницу в 8 или 9 рублей употребить на наем распаханной земли, то, естественно, можно получить более выгоды. Прибавьте к этому характер малоросса, который ненавидит всякие стеснения, впадает от них в апатию, напротив, любит быть господином своего времени и самого себя, не прочь, подчас пображничать или, как он выражается, "попановать", и можно сказать, что сделка с помещиком в смысле "дара" была для них более подходящею.

Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. - 1893. - № 6. - С.32.

Пояснить:

1. Про які особливості населення Запорізького краю йдеться в уривку?
2. Чому отримання дарчого наділу було найбільш сприятливим для населення Запорізького краю?
3. Що давало селянам отримання дарчого наділу?

Література дотично

1. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. - М., 1968.
2. Максименко М. Крестьянское движение в Таврической губернии накануне и после отмены крепостного права. - Симферополь, 1957.
3. Карагодин А.И. История Запорожского края. - Запорожье, 1998.

УРОК 10 Населення Запорізького краю другої половини XIX століття

Згадайте:

Як відбувалося заселення Запорізького краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.?

Яким був етнічний склад населення краю в першій половині XIX ст.?

1. Передумови та організація переселення до Запорізького краю

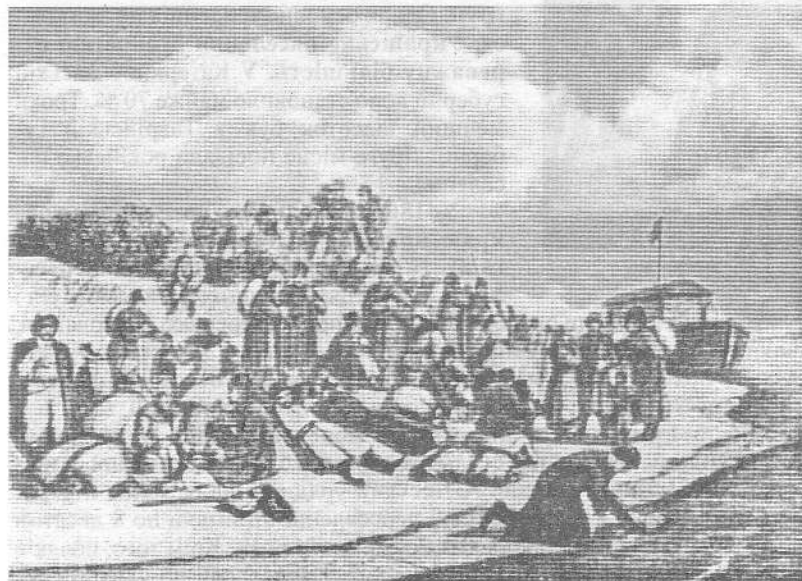
У другій половині XIX століття на внутрішньому та зовнішньому ринках підвищився попит на хліб. Але землевласники Запорізького краю своїми силами могли обробити лише десяту частину залучених до землеробства земель. Решта оброблялася прийшлими робітниками. Однак і вони не завжди допомагали й у врожайні роки майже 30 % хліба не встигали зібрати і він гинув просто на полі. А коли згадаємо, що 5/6 усіх земель через нестачу робочих рук взагалі залишалися нерозораними, то стане зрозумілим важливість для Запорізького краю переселення селянства.

Не в меншій мірі ця проблема стосувалася й колишніх державних сіл. Ці села не відрізнялися великою щільністю населення. Тільки в Мелітопольському та Бердянському повітах у колишніх державних селах залишалися вільними й не оброблялися 226 тис. десятин землі. І це при тому, що на Лівобережній і Правобережній Україні землі не вистачало. Однак у перші пореформені роки для багатьох бажаючих оселитися в Запорізькому краї переселення залишалося лише мрією. Численні заборони, інструкції, положення щодо вільного переселення селян стояли на заваді залюдненню Запорізького краю. Тому основними переселенцями залишалися селяни-втікачі з сусідніх українських губерній.

Докорінним чином ситуація змінилася з переселенням ногайців у Туреччину і селянською реформою 1861 р. Уряд поспішив заповнити кинуті села і вдався до офіційного переселення селян із Слобідської, Лівобережної та Правобережної України. Наприкінці 60-х років з'являється ціла низка указів, які регламентували переселення селян до Запорізького краю. Не залишилися осторонь і поміщики. За клопотанням поміщиків Таврійської губернії були прийняті спеціально розроблені положення про заселення переселенцями власницьких земель. З цього часу процедура переселення спрощувалася. Відтепер для переселення достатньо було мати дозвіл губернської влади. Держава звільняла переселенців на десять років від усіх податків і повинностей. Уряд навіть пішов на те, що переселенці звільнялися на де-

який час від рекрутських наборів. Але масовий переселенський рух селян до Запорізького краю налякав уряд. Він поспішає поставити його під повний контроль. У 1889 році видається указ, за яким ускладнюється оформлення дозволу на переселення.

Місцевою владою Запорізького краю були розроблені спеціальні маршрути пересування переселенців. За цими маршрутами у відведених пунктах переселенцям безкоштовно надавалися квартири для ночівлі. Такими пунктами були визначені Олександрівськ, Комишуваха, Оріхів, Вербове. Переселенці звільнялися від сплати за переправи та випас худоби. З прибуттям на призначене для поселення місце вони отримували грошову допомогу у розмірі 55 карбованців. За таких умов вже на початку 60-х років до Бердянського повіту переселилися 16,5 тис., а до Мелітопольського – 11 тис. чоловік.

Переселенці до Запорізького краю

Але офіційні переселенці становили лише 1/3 частину тих, хто прибув. Значну більшість складали самовільні переселенці. Під виглядом відхідного промислу, найму на роботу, оренди землі у поміщицьких господарствах, а то й просто нічною порою, ховаючись по урочищах і байраках, десятки тисяч утікачів розпорошилися у південному краї. Зрозуміло, що вони не отримували ніяких пільг. Навпаки, у нових для них місцях дуже часто такі переселенці потрапляли в економічну кабалу. Користуючись їхнім безправним становищем, поміщики

вводили непомірні відробки і не стільки за користування землею, скільки за приховування свого втікацького минулого.

Всього, за офіційною статистикою, протягом другої половини XIX століття до Запорізького краю переселилося: до Олександрівського повіту – 11 тис., Мелітопольського – 29 тис., Бердянського – 18, 5 тис. чоловік.

2. Етнічний склад населення

Українець

Етнічний склад населення Запорізького краю поповнився протягом другої половини XIX століття численними народностями. За переписом 1897 року в Катеринославській губернії мешкало 45 етнічних груп. Однак основна тенденція не змінилася. Українське населення становило переважну більшість. У Катеринославській губернії воно становило майже 70 %. Трохи менший відсоток був у Таврійській губернії. Друге місце посідало російське населення – 17 %.

У 1861–1863 роках до Запорізького краю прибули з Північно-Західної Болгарії та Бессарабії болгарські переселенці. На місцях колишніх ногайських сіл і аулів вони заснували свої селища. Так виникли Преслав, Миколаївка, Бановка, Михайлівка та інші. На кінець 70-х років у Запорізькому краї було 30 болгарських колоній. Разом з болгарами з Бессарабії переселилися до Запорізького краю молдаване, албанці та гагаузи.

Після придушення польського повстання 1863 року російський уряд вдався до переселення поляків з Правобережної України до Запорізького краю. Російський уряд не мав бажання підтримувати бунтарів, а тому польські переселенці отримали по 8 десятин землі і були звільнені від податків всього на 4 роки. Крім того, поляків намагалися не селити окремими селами, а підселяли до українських сіл, сподіваючись на швидку їх асиміляцію.

З кінця 60-х років XIX століття на території Запорізького краю з'являються чехи. Переселенці з Богемії спочатку заснували кілька колоній у Перекопському повіті. Невдовзі вияснилося, що земля для землеробства була малоприсадатною, і вони заснували у Мелітопольському повіті колонію Чехоград.

З 70-х років XIX століття меноніти Запорізького краю почали масово виїжджати до Америки та Канади. Офіційною причиною стало введення загальної військової повинності, під яку підпали й меноніти. Військова служба була несумісною з догматами їхньої віри. Це

Менонітська жінка

стало головним приводом для активізації виїзду менонітів за межі Російської імперії. Іншими причинами виїзду менонітів стало поширення серед колоністів чуток про майбутню русифікацію, про викладання у школах предметів російською мовою та скасування відмінностей в адміністративному устрої менонітських колоній. Для призупинення виїзду колоністів до Запорізького краю було відряджено генерала Е.А. Тотлебена. Він проводить зібрання церковних старшин і вчителів у Гальбштадті та Хортиці. Але його вмовляння, пропозиції пільг нічого не змінили. Лише виданий урядом закон, який закріплював традиційний устрій колоній, трохи заспокоїв менонітів.

3. Соціально-психологічні особливості населення Запорізького краю

У другій половині XIX століття Запорізький край поступово перетворювався на промисловий регіон. Різно зростає кількість міського населення. Швидкими темпами відбувалося формування пролетаріату. Але в Запорізькому краї основним контингентом робітників переважно були прийшли на заробітки селяни. Такий робітник, відірваний від природного середовища, здебільшого втрачав традиційні мотиви праці. Той, хто повністю поривав з землею, дуже часто не находив свого місця на фабриці і намагався втопити своє горе у горілці. Традиції промислових робітників тільки починали формуватися.

Сезонним робітникам, які приїздили на заробітки до міста на кілька місяців, було ще важче. Вони змушені були виконувати чорну роботу, яка не особливо сприяла культурному розвитку робітника. Як це не дивно, але вихованню у робітників виробничої культури сприяли численні штрафи. Вони накладалися за неохайність на робочому місці, за спіз-

Робітник

нення на роботу, за прогули, за пияцтво на робочому місці, за прихід на роботу у нетверезому стані, за невиконання наказів начальника, за паління у непризначених місцях тощо.

Слід сказати, що для господаря своєї землі питання прогулів, неохайності, невиконання якоїсь роботи взагалі не існувало. Земський діяч В. Постников, який робив опис селянських господарств Мелітопольського повіту, був вражений окремими рисами характеру селян Запорізького краю. Він зазначав, що ці селяни ніколи не боялися начальства, могли вести дискусію і сперечатися з ним. Вони не боялися говорити про своє господарство, прибутки та витрати. Коли хтось з начальства мав намір повчити селянина, як треба сіяти чи косити, то селянин просто сміявся, врешті-решт махав рукою і йшов додому. Такі характеристики В. Постников порівнює з враженнями про селян Херсонської губернії. Він з подивом говорить про те, що селяни Херсонщини більше “кланяються” начальству, ніколи йому не суперечать, бояться говорити про своє господарство, а тим більше показати його. В. Постников пояснює таку ситуацію тим, що селянин Запорізького краю був більше знайомий із вільними традиціями. Він менше знав кріпацтво, взагалі не знав військових поселень, які вбивали у людині власну гідність – гідність господаря своєї землі.

Такі характеристики залишили також інші автори, що подорожували Запорізьким краєм у другій половині XIX століття. Зокрема, Д. Дорошенко у своїх спогадах писав, що “селяни Катеринославщини відрізнялися від селян, яких я знав на Київщині та й на своїй Чернігівщині, сміливою, незалежною вдачею, з великим почуттям своєї особистої гідності. У значній мірі це були нащадки запорожців, вони зберігали козацьку вдачу своїх предків. Коли я побував на підміських селах і познайомився з селянами, мене приємно здивувала їхня висока національна свідомість. Нічого подібного я досі не бачив”.

Взаємовідносини різних етнічних груп, взаємодія різних традиційних культур суттєво впливали на становлення специфічних рис характеру населення Запорізького краю. Врешті-решт, за цими факторами формував-

Селяни

ся певний тип мешканця краю – волелюбного, завзятого, з почуттям власної гідності. Тип господаря, який готовий захищати свій традиційний уклад життя, з яким він пов'язував добробут своєї сім'ї, її майбутнє.

Дайте відповіді на питання:

1. Чому уряд лякався масового переселення до Запорізького краю?
2. Поясніть причини масового переселення до Запорізького краю.
3. Охарактеризуйте урядову політику щодо переселення селян до Запорізького краю.
4. Як можна охарактеризувати етнічний склад населення Запорізького краю?
5. Чим можна пояснити різницю у ставленні уряду до різних етнічних груп населення Запорізького краю?

ДОКУМЕНТИ

1. Уривок з повідомлення генерала Тотлебена про причини переселення менонітів

Згідно із зібраними мною відомостями, виявляється, що аж ніяк не військова повинність є тією основною причиною еміграції, тому що багато колоністів мені неодноразово особисто заявляли, що вони охоче служили б у військах і вважають цей закон (новий закон про військово-повинність) цілком справедливим... Дійсна причина виїзду залежить: 1. Від поширення як посадовими, так і приватними особами чуток про передбачувану русифікацію колоній. 2. Від побоювання запровадження у школах обов'язкового викладання всіх предметів російською мовою. 3. Від злиття російських і німецьких поселень в єдину волость.

Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. – С.161.

Поясніть:

1. Які саме дії уряду і чому викликали виїзд менонітів?
2. Чим можна пояснити настрої і дії менонітів, які протягом століття двічі повністю змінюють країну проживання?

ІНТЕРВ'Ю ДОДАТКИ

1. Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). – Запоріжжя, 1997.
2. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860 – 1890 гг. (Историко-экономическое исследование). – Черкассы, 1993.

УРОК Економічний розвиток Запорізького краю у другій половині XIX століття

Згадайте:

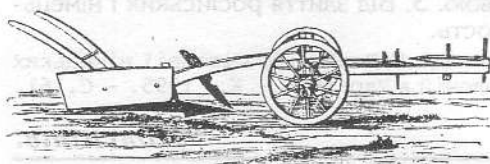
Яке місце в господарстві Запорізького краю першої половини XIX ст. займали:

- а) сільське господарство;
- б) промисловість;
- в) торгівля?

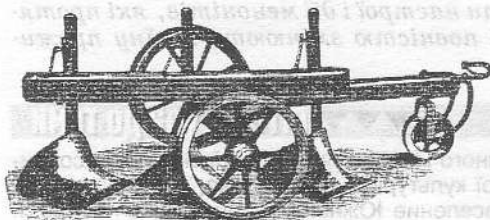
1. Розвиток сільського господарства

Сільське господарство Запорізького краю в другій половині XIX століття змінило свої пріоритети. Традиційне для регіону скотарство все більше поступалося землеробству. Збільшення робочих рук у регіоні надало можливість заорювати цілині землі. Зростала площа посівів. Переважна більшість власницьких господарств вирощує зерно на продаж.

Зростання попиту на зерно, підвищення ціни на внутрішньому і зовнішньому ринках не давало спокою землеробській думці. Майже кожного року в Запорізькому краї з'являлися нові або вдосконалені знаряддя праці. Важким українським плугом-сабаном користувалися лише для оранки цілинних земель. Поряд з ним почали використовувати буккер – багатокорпусний плуг. З моменту своєї появи буккер користувався великою популярністю. Він був значно легший за плуг-сабан, а тому тягловою силою могли бути коні. Буккер зробив переворот у землеробських знаряддях. З його застосуванням подвоїлася продуктивність селянського господарства.

Плуг-сабан

Плуг-буккер

За один і той же час селянин удвічі більше зорював землі. Якщо раніше господар з двома робітниками зорював 30 десятин землі, то відтепер 60 і навіть 70 десятин.

Але дуже скоро, з появою вдосконаленого плуга Еккерта, тепер вже й буккер став для мешканців Запорізького

краю незграбним. Плуг Еккерта можна було використувати для глибокої оранки з застосуванням кінської тяги. Та й буккер не забули. Його почали досить продуктивно використувати для лушення землі і загорання зерна при посівах.

Поряд з плугом Еккерта популярністю користувалися плуги Сакка, у яких замість корпусу плуга можна було поставити лушчи-

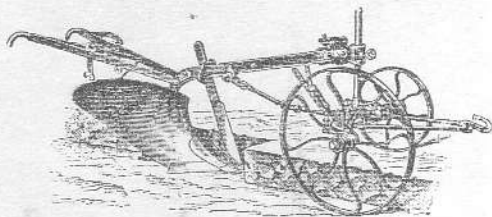
льник, кочкоріз, мотилку, окучник та багато інших знарядь. Різновиди цих плугів, і нові, оригінальні допоміжні знаряддя для землеробських робіт почали виробляти безпосередньо в Запорізькому краї. Цим відзначалися німецькі колонії. У господарствах селян звичайними стають різні жниварки, сіялки та віялки. В останнє десятиліття XIX століття з'явилися парові молотарки й навіть парові плуги.

Наслідком розвитку хліборобства став перерозподіл земельних угідь у господарствах селян і поміщиків. У Бердянському повіті в середині 80-х років під зернові культури в господарствах селян відводилося 75 % усіх наявних земель, а в окремих селищах були зорані навіть вигони для худоби. Пшениця стала основною зерновою культурою. В Бердянському повіті посіви пшениці займали половину зораних земель.

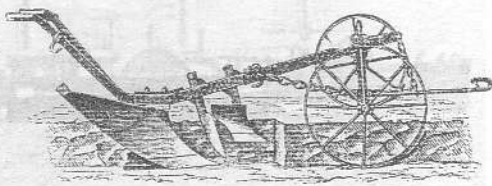
Разом з тим, 35 % землеробського населення Мелітопольського та Бердянського повітів взагалі не мали знарядь для оранки, 10% мали лише буккер, а 55 % мали повний інвентар. Створювалася основа для подальшого розширення селянства Запорізького краю.

2. Транспорт і розвиток шляхів сполучення

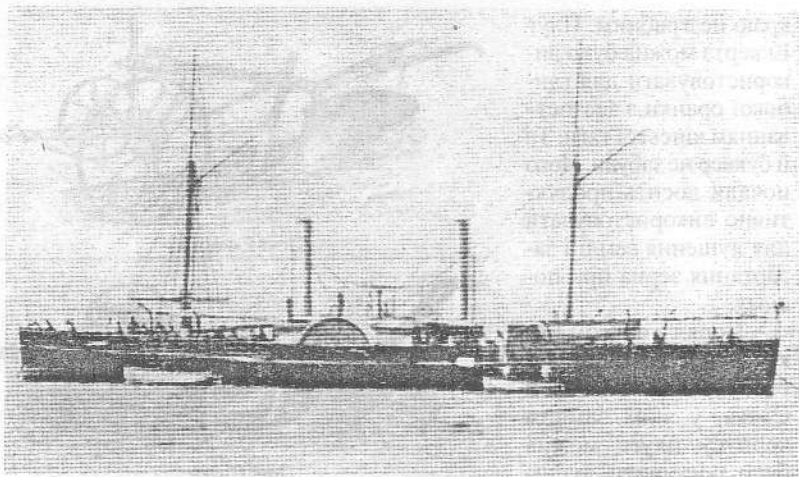
Ще у середині XIX століття економічне життя Запорізького краю перебувало в напівсонному стані. Відсутність транспортної мережі, гальмування товаропотоків, повільність просування вантажів не сприяли господарському розвитку. Бердянський порт, офіційно відкритий 1 липня 1830 року, ледве животів. Усі чекали залізницю. У 1852 році з'явилося розпорядження про створення концесії на будівництво залізниці Харків – Феодосія, яка повинна була пройти через Олександрівку.

Плуг Еккерта

Плуг Сакка

Пароплав 50-х років XIX ст.

дрівськ. Чутки й надії заповнили повітряне місто. В. Павлович – офіцер генерального штабу, який описував Катеринославську губернію, висловив сподівання, що залізниця, нарешті, “розбудить” Олександрівськ.

Однак надії не справдилися. Коштів не вистачило, а Кримська війна взагалі поховала проєкт. Афанасьєв-Чужбинський, який подорожував південним краєм, проїхавши Олександрівськ, записав: “Мертва тиша, і майже ніякої промисловості”.

У 1856 році було створено “Російське товариство пароплавства і торгівлі”. Воно закупило 5 пароплавів в Англії і відкрило 9 пароплавних ліній. У 1857 році в Олександрівську відбулося свято. Два пароплави – “Братець” і “Сестриця” – відкрили лінію, яка з’єднала повітряне місто з Херсоном. Але пароплави не замінили залізницю.

Нарешті у 1870 році розпочалося будівництво залізничної лінії, одна з гілок якої повинна була з’єднати Лозову й Олександрівськ. **23 жовтня 1873 року будівництво було завершено, і по колії пройшов перший потяг.** Через рік, у червні 1874 року, була закінчена залізнична гілка від Олександрівська до Мелітополя. А вже 14 жовтня 1874 року Олександрівськ було з’єднано залізничною колією з Сімферополем.

З цього часу Олександрівськ почав прокидатися. Будувалися залізничні майстерні. Різко збільшилося населення повітряного міста. З’явилися столичні купці й започаткували торгівлю сільськогосподарськими продуктами. Коли ж у 1898 році була відкрита залізнична гілка Чапліно – Бердянськ, торгівля хлібом Запорізького краю все більше переключалася на Бердянський порт.

Залізнична станція в Олександрівську

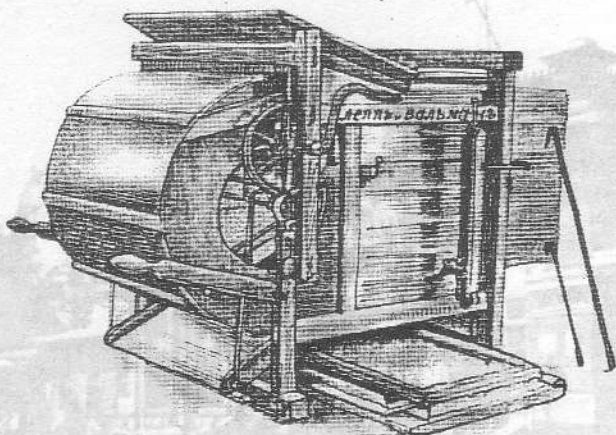
3. Становлення та розвиток промислових підприємств

Розвиток землеробства став визначальним для промисловості Запорізького краю. У свою чергу, промисловість все більше підпорядковувалася завданням розвитку землеробства. Як наслідок – за короткий час Запорізький край став найбільшим у Російській імперії регіоном з виробництва сільськогосподарських машин. На кінець 90-х років тут діяли 33 підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки, що складало 10% заводів усієї Російської імперії.

Подібні темпи розвитку і прибутки заводів сільськогосподарської техніки приваблювали іноземний капітал. Окремі заводи мали свої контори за кордоном. Один із перших, хто почав використовувати іноземні капітали, став Д. Грієвз. Вже в 60-х роках він створив у Бердянську завод сільськогосподарських машин, контора якого знаходилася у Брюсселі. У подальшому й Олександрівський ливарний завод активно використовував французькі капітали для свого розвитку.

Але в основі розвитку цілої мережі заводів сільськогосподарської техніки стояли конкретні люди з організаційними здібностями.

У 1817 році в хортицькій менонітській колонії Ейнлаге, у сім'ї Генріха Леппа народився син, якого при хрещенні назвали Пітером. Залишившись у 15 років сиротою, він вирушив до родичів у Прусію з надією отримати професію годинникового майстра. По поверненні, після численних поневірянь, у 1850 році він заснував на Хортиці завод

Продукція заводу Леппа (мал. О. Гурського)

з виробництва годинникових механізмів. Виробництво добре розвивалося. Але невдовзі Лепп починає орієнтуватися на виробництво сільськогосподарської техніки.

Його сини, Пітер і Абрахам, що стали управляти заводом з 1871 року, примножили виробництво. А коли в 1880 році зять Пітера Леппа, Андреас Вальман, найбільший хортицький землевласник, вклав свій капітал у досить вже прибуткове виробництво, то з'явилися філії заводу в Шенвізі (на території нинішнього заводу "АвтоАЗ-ДЕУ") і Павлограді. З 1895 року підприємство отримало назву "Торговий будинок "Лепп і Вальман".

Приклад Леппа надихав інших. Незабаром створили свої заводи Копп, Гільдебрандт, Козловський, Унгерн, Щеголев та інші.

У цей же час значного розвитку набуває борошняна промисловість. Млини і крупорушки на паровій тязі переробляли продукції на 2 млн крб. на рік. В Олександрівську почали працювати цегельні, горілчані, лісопилні, цукеркові та декілька десятків невеличких напівкустарних підприємств.

4. Торгівля в Запорізькому краї

З появою залізниці торгівля Запорізького краю стала набирати оберти. Ярмарки вже не задовольняли потреби населення. Тому, крім них, майже в кожному населеному пункті почали діяти недільні базари та торги. Збільшилася кількість купецтва. В Олександрівську, Мелітополі та Бердянську наприкінці 90-х років налічувалося 1,5 тисячі купців. Тільки в Олександрівську працювало більше 400 магазинів, лавок та інших торговельних закладів.

Головним товаром на ринках Запорізького краю стає зерно. Щорічно через Бердянський порт проходило 10 млн пудів хліба. З відкриттям другої пароплавної лінії і збільшенням у 10 разів судів значення Олександрівська як торгового центру ще більше зростає. Пожвавлюється хлібна торгівля через Херсонський порт.

Великі обіги товарів не могли існувати без кредитів. Тому в повітових містах поширювали діяльність представники найбільших банків: "Петербурзького міжнародного" й "Азово-Донського". Поряд з ними випикла ціла мережа невеликих, але досить активних банків.

запам'ятайте ці дати

- 1850 р. – П. Лепп заснував на Хортиці годинникову фабрику
- 1895 р. – створено "Торговий будинок "Лепп і Вальман"
- 1857 р. – в Олександрівську відкрито пристань, і маршрути двох пароплавів – "Братець" і "Сестриця" – з'єднали Олександрівськ і Херсон
- 23 жовтня 1873 р. – відкриття залізничної гілки Лозова – Олександрівськ
- 14 жовтня 1874 р. – Олександрівськ було з'єднано залізничною лінією з Сімферополем

Дайте відповіді на питання:

1. У чому причина поширення техніки в Запорізькому краї?
2. Охарактеризуйте розвиток сільськогосподарського виробництва в Запорізькому краї в другій половині ХІХ ст.
3. Як у краї розвивався транспорт, і яким виявився його вплив на виробництво та торгівлю?
4. Які галузі промисловості в краї розвивалися особливо інтенсивно і чому?
5. Чим визначався розвиток торгівлі, і які були її масштаби?

Завдання:

Складіть таблицю, в якій охарактеризуйте сільськогосподарські знаряддя.

Назва знаряддя	Характеристика знаряддя

Згадайте:

Якими були найважливіші досягнення науки і культури України в другій половині XIX ст.?

Що вам відомо про стан культури Запорізького краю в першій половині XIX ст.?

1. Народна освіта

Друга половина XIX століття стає важливим етапом розвитку освіти Запорізького краю. Саме в цей час край стає осередком поширення педагогічних знань, підготовки педагогічних кадрів.

До земської реформи мережа приходських училищ була досить незначною. Дуже часто вони не мали своїх приміщень, заняття відбувалися нерегулярно, учителів не вистачало.

Все змінилося з початком земської реформи. На земство було покладено опікування освітою. Земства відразу зрозуміли, що розвиток освіти, виховання грамотного покоління є запорукою подальшого поступу суспільства. Вже на перших зборах Олександрівського земства було прийняте рішення про ревізію всіх шкіл, які знаходяться у повіті. Не відставало й Мелітопольське земство. Вже в першу сесію, у вересні 1866 року воно доручає земській управі зібрати всі відомості про навчальні заклади, кількість учнів у них, шкільні приміщення, методики викладання.

Висновки комісії були невтішними. У 62 школах Олександрівського повіту навчалось 1,5 тисячі учнів. Але перевіряючи з жалем зазначали, що "тих, хто вчиться, вони у школах бачили, але не побачили жодного, хто чомусь у цих школах навчився".

За короткий час щось змінити було важко. У краї не вистачало вчителів. Мелітопольське земство на своїх зборах приймає рішення клопотати перед губернськими земськими зборами про відкриття спеціальної семінарії для підготовки вчителів. Однак створення закладів для підготовки вчителів було справою довгою, а викладачі потрібні були вже зараз. Тому в краї з 70-х років набувають поширення з'їзди вчителів. На цих з'їздах можна було не тільки чомусь навчитися,

Барон Корф

але й поділитися досвідом, ознайомитися з новими методами навчання та новою літературою.

Перший у Російській імперії з'їзд вчителів відбувся в Гуляй-Полі. Ініціатором і душею цих з'їздів став барон Микола Олександрович Корф.

М.О. Корф народився у 1834 році. По закінченню у 1854 році Олександрівського ліцею у Петербурзі і служби у Міністерстві юстиції, Микола Олександрович пішов у відставку й оселився в маєтку своєї матері – селі Нескучному Олександрівського повіту. У 1866 році М.О. Корфа обрали гласним повітових і губернських зборів. Він стає ініціатором у розбудові освіти Запорізького краю. Протягом 1868–1869 рр. він організував з'їзди вчителів у с. Нескучному. У 1870 році було проведено з'їзд у с. Гуляй-Полі. На з'їзд приїхало 48 учителів. Вони давали показові уроки, обговорювали переваги своїх методів освіти, слухали лекції, які їм читав М.О. Корф. З часом ці з'їзди привернули увагу всіх прогресивних представників держави. Вони стали настільки популярними, що на з'їзди за досвідом приїздили з усіх куточків Російської держави.

Методи, які пропагувалися М.О. Корфом, були досить прогресивними. Зокрема, він один з перших наголосив на необхідності викладання предметів у початкових класах рідною мовою. Популярність М.О. Корфа лякала чиновників. З'їзди почали забороняти. Великих зусиль коштувало М.О. Корфу знову добитися дозволу на їх продовження. **Він розробив і втілює у життя модель нової початкової школи**, в якій учитель вів навчання одразу з трьома відділеннями в одному класі. За шість років він написав п'ять підручників, які на довгі роки стали настільною книгою багатьох учнів.

Утиски з боку чиновників змусили М.О. Корфа у 1872 році виїхати за кордон. З його поверненням у 1882 році розпочинається новий етап освітньої діяльності М.О. Корфа. Він влаштовує в Запорізькому краї недільні школи для боротьби з неписьменністю. Складає спеціальний посібник для недільних шкіл з методичними рекомендаціями. Подібна діяльність не могла подобатися чиновникам від освіти. У газетах почалася кампанія проти освітянина. Попри все він продовжував працювати і провів учительський з'їзд у Бердянську. Напружена робота далася взнаки. 13 листопада 1883 року М.О. Корфа не стало. З його іменем пов'язаний цілий етап у розвитку освіти у Запорізькому краї та Україні в цілому.

Земства Запорізького краю витрачали досить великі суми на будівництво й утримання шкіл. Заняття у цих школах починалися з другої половини жовтня і закінчувалися раною весною. Викладалися Закон Божий, читання та письмо, арифметика. З часом до цих предметів додалися співи, креслення та гімнастика.

Разом з земськими школами в Запорізькому краї існували однокласні та двокласні початкові школи, вищі початкові училища.

З 80-х років, на противагу земським школам, уряд починає впровадження церковно-приходських однокласних і двокласних шкіл.

Опікувалося освітою й населення німецьких і болгарських колоній. У німецьких молочанських колоніях майже в кожному населеному пункті були школи. На середину XIX століття в них навчалися понад 1,5 тис. дітей обох статей. Разом з тим, існували і так звані центральні училища для надання більш ґрунтовної освіти колоністам. Такі училища були в Пришибі, Гальбштадті, Хортиці, Павлівці, Миколайполі.

З 1866 року за наказом російської адміністрації в школах німецьких колоній було введено обов'язкове вивчення російської мови. При розумінні колоністами необхідності володіння мовою, цей наказ переконав їх у намірах властей русифікувати колоністів. Наслідком такого переконання став виїзд менонітів до Америки та Канади.

У болгарських колоніях також намагалися відкрити школи в усіх великих селищах. Головною проблемою була нестача викладацьких кадрів. Саме тому у 1875 році в Бердянському повіті було відкрито болгарське Преславське училище. Воно готувало вчителів для болгарських шкіл і писарів для адміністративних і громадських установ.

2. Професійна освіта в Запорізькому краї

З розвитком сільського господарства відчувалася нестача кваліфікованих спеціалістів з сільськогосподарських технологій і використання нової техніки. Крім того, у краї було дуже мало кваліфікованих ковалів, теслярів, бондарів, мулярів. Захожі з інших губерній для заробітку майстри не поспішали передавати свій досвід. Тому не дивно, що створення ремісницького училища в Запорізькому краї було справою вкрай необхідною.

Створення такого училища пов'язано з ім'ям Дмитра Титовича Гнедіна, нащадка запорізького старшини Антіна Гниди.

Д.Т. Гнедін народився у 1818 році. По закінченню Катеринославської гімназії деякий час перебував на військовій службі. Взавши відставку, оселився у своєму маєтку – с. Олександрівці Олександрівського повіту. Ще до реформи 1861 року відкрив у своєму маєтку школу для селянських дітей. Під час селянської реформи виконував обов'язки мирового посередника. Своєю діяльністю він заслужив довіру селян і повагу поміщиків. Обраний гласним до земських зборів, був залучений М.О. Корфом до справи народної освіти. З 1872 року очолив училищну раду Олександрівського повіту. Але вже через два роки залишив цю посаду і заходився здійснювати свою мрію – відкрити ремісницьке училище. На це потрібні були великі кошти. Їх у Д.Т. Гнедіна не було. Тоді він заклав у банку свій маєток і вніс 35000 карбованців на будівництво училища.

Протягом другої половини 70-х років розроблялися навчальні програми та статут училища. Коштів на все не вистачало. Тоді Д.Т. Гнедін

звернувся до земства з проханням перебрати училище після його відкриття під своє повне керівництво. Земство спочатку погодилося, а потім відмовилося. Після довгих митарств по інстанціях училище, нарешті, було відкрите у 1883 році “Товариством покращання народної праці”.

Метою цього училища стала підготовка для Запорізького краю кваліфікованих ковалів, теслярів і слюсарів, а також майстрів з виробництва сільськогосподарського інвентарю.

До училища приймали всіх бажаючих, які досягли чотирнадцятирічного віку і закінчили курс народної школи. Діти навчалися в класах і майстернях. У класах вивчали мову, арифметику, фізику, народне господарство, механіку, технологію по дереву та металу, креслення, малювання та правопис, тобто проходили курс двокласного міського училища. У майстернях навчалися фаховим спеціальностям. Навчання тривало чотири роки. Перші два роки навчалися в класах, а наступні два – у майстернях. Перший випуск відбувся у 1887 році. У подальшому 10 чоловік першого випуску викладали майстерність в інших училищах, а 17 – завели власні кустарні майстерні.

На жаль, Д.Т. Гнедін не дожив до першого випуску. Він помер у 1885 році. На його похорони зійшлися більше тисячі селян з усіх навколишніх селищ. Після смерті Д. Гнедіна училищем опікувалася його дружина – О.І. Гнедіна.

3. Народознавчі дослідження в Запорізькому краї

На другу половину XIX століття припадає початок активної освітньої та народознавчої діяльності Якова Павловича Новицького – історика, етнографа, фольклориста Запорізького краю.

Виходець зі старовинного козацького роду, Я.П. Новицький народився 14 жовтня 1847 року. По закінченню Олександрівського повітового училища подальшу освіту продовжував самостійно. З 1868 року, за сприянням М.О. Корфа, почав вчителювати у Вознесенській сільській школі поблизу Олександрівська. Разом з учнями він подорожував історичними місцями Запорізького краю. **Закоханий у природу Запоріжжя, він почав збирати історичні розповіді, перекази та легенди.** У 1876 році Я.П. Новицький стає дійсним членом утвореної у Києві Південно-Західної філії географічного товариства. Він налагоджує стосунки з М.П. Драгомановим і передає до його збірки зібраний ним у Запорізькому краї історичний матеріал.

Я.П. Новицький

Цей матеріал склав майже третину виданої у 1876 році М.П. Драгомановим збірки “Малоросійські народні перекази та оповідання”.

Все це стало приводом для переслідування Я.П. Новицького. Його звинуватили у надмірній любові до рідного краю, у тому, що він розмовляв з учнями рідною мовою, знайомив їх із славними сторінками козацької історії. У нього вилучили всі зібрані матеріали, звинуватили в українофільстві і заборонили викладати у школі. Клопотання шкільної ради не допомогли, і Я.П. Новицький мусив виїхати до Чернігова, де разом із О. Русовим – українським істориком, етнографом, статистиком, земським діячем – почав працювати у земських справах.

З 1880 року Я.П. Новицький повертається до вчителювання в Олександрівському повіті, а з 1883 і до 1917 року обирався земством почителем шкіл Олександрівського повіту. Він не полишає заняття історичними дослідженнями. Під час своїх частих подорожей Запорізьким краєм продовжує збирати перекази, починає працювати в архівних зібраннях. Він залуцає до цієї справи учнівську молодь, а також вчителів і службовців.

З 80-х років до подорожей Я.П. Новицького Запорізьким краєм приєднався Д.І. Яворницький. Результатом цих подорожей були численні публікації Д.І. Яворницького про острів Хортицю, Дніпровські пороги, нариси до історії південного краю.

Давня історія Запорізького краю привертала увагу численних археологів. З 1859 року розпочав археологічні розкопки І.С. Забелін. Біля Олександрівська, селищ Біленьке та Велика Білозерка він досліджував давні кургани.

У другій половині 80-х років вів свої дослідження у Приазов'ї, біля Ногайська (сучасне місто Приморськ) професор М.І. Веселовський – видатний історик, сходознавець, археолог. Майже п'ять років поспіль приїздив він до Запорізького краю. Земля, яка зберігала таємниці нащадків колись великої Золотої Орди – ногайців, особливо цікавила дослідника. Його враження від побаченого і почутого оживили в його дослідженнях картини золотоординського панування.

Протягом другої половини XIX століття Запорізький край зустрічав відомих археологів О.С. Уварова, О. Терещенка, Д.Я. Самоквасова та М.С. Бранденбурга, В.Л. Беренштама.

Д.І. Яворницький

4. Архітектура

В архітектурі Запорізького краю другої половини XIX століття спостерігаємо поєднання традиційних типів будівель з новими архітектурними стилями. Суттєві зміни, які сталися в соціальному середовищі населення, потреби та вимоги господарського розвитку регіону, взаємовпливи різних етнічних груп населення – все це відбилося на матеріалі, внутрішньому плануванні та розташуванні житла.

Для українського населення краю в цей час вже була характерна мала сім'я – це коли під одним дахом жили максимум два покоління. Натомість для росіян і болгар більш характерними були великі сім'ї. При великій сім'ї в одному будинку жили разом 3–4 покоління. У такому випадку під одним дахом жили до 30 чоловік. Все це потребувало певного планування будівель.

Типовим житлом для українців нашого краю залишалася дво- або трикамерна хата. При будівництві вона ставилася безпосередньо на землю і долівкою в хаті слугувала земля. Хата була невисокою. У середині XIX століття її дах майже завжди був чотирискатний і, в залежності від поширеного матеріалу, покривався або соломною, або очеретом. Але наприкінці століття поширення набуває двоскатний дах. Дався

знаки впливу

німецьких

будівель.

Житло

складалося з

житлового

приміщення

– хати, не-

опалюваних

сіней і комо-

ри. Все це

об'єднувало-

ся одним да-

хом. З кінця

XIX століття

поширюва-

лося трикамерне

планування

житла, коли дві

хати розташовувалися

симетрично по

різні боки від

сіней, які завжди

були холодними.

У російських

селищах при

трикамерному

плануванні сіни

почали ділити

перегородкою

навпіл і робили

в сінях комірчину.

Згодом таке

планування

почало поширюватися

і в українських

будівлях.

У німецьких

селищах житло

і всі господарські

будівлі знаходилися

під одним дахом.

У залежності

від статку

житло могло

мати від

Українська хата

лося трикамерне планування житла, коли дві хати розташовувалися симетрично по різні боки від сіней, які завжди були холодними.

У російських селищах при трикамерному плануванні сіни почали ділити перегородкою навпіл і робили в сінях комірчину. Згодом таке планування почало поширюватися і в українських будівлях.

У німецьких селищах житло і всі господарські будівлі знаходилися під одним дахом. У залежності від статку житло могло мати від

Російське житло

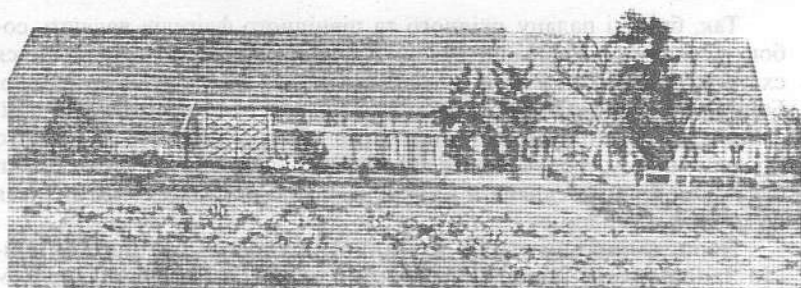
з'являлося добудов. Інколи добудов ставало стільки, що будівлі загиналися під прямим кутом і житло набувало типу Г-подібної забудови.

Матеріалом при будівництві житла в українських селищах майже завжди була глина. Житло робили з хмизу, зв'язаного очерету або соломи, які обмащували з усіх боків глиною, — хата-мазанка. Набуло поширення будівництво хат з необпаленої цегли — саману або лемпачу. Саманом називали відформовану у прямокутній формі суміш глини та різаної соломи. Іноді цю суміш не формували, а плющили і катали у вальки. Такі вальки клали у стіну сирими. І хоча після цього стіни дуже довго сушили, таке житло завжди було теплим взимку і прохолодним у спекотне літо.

Житла російського населення намагалися будувати з дерева й майже ніколи не обмащували глиною. При трикамерній будівлі клуна, яку сплітали з хмизу або комишу, також ніколи не обмащувалася глиною.

У селищах німецьких колоністів у другій половині XIX століття житла вже намагалися будувати з обпаленої цегли. Дах був критий черепицею, а наприкінці століття — навіть залізом. Навколишні з німецькими та менонітськими колоніями селища скоріше, ніж інші, переймали такий архітектурний стиль.

Розташування житла стосовно двору і вулиці залишалося традиційним. Для українських селищ було характерним розташування житла за огорожею торцевим боком до вулиці. Причому бік з вхідними дверима був зорієнтований на південь. Для російських — дуже часто зберігався традиційний вихід торцевого боку будинку безпосередньо на вулицю. У старих російських селищах, а це переважно селища старообрядців і молокан, обов'язковим елементом двору була баня.

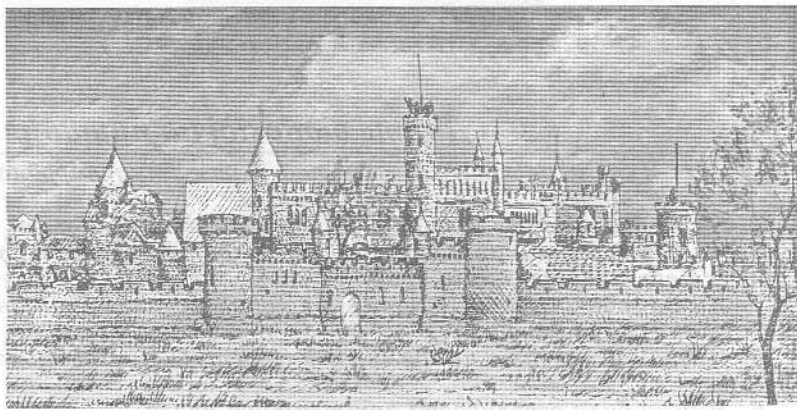
Німецька будівля

Втім, на кінець XIX століття традиційні форми сільського житла переживають процес уніфікації.

Подібного не можна сказати стосовно поміщицьких маєтків. Залежно від статку поміщики намагалися у своїх будівлях виявити свою індивідуальність. У цьому їм допомагали, як правило, місцеві архітектори.

Найпоказовішим у цьому відношенні є палац поміщиків Попових. Його було збудовано за проектом повітового мелітопольського архітектора О.Н. Агєєнка. Замовником виступив В.П. Попов, який у 1880 році приїхав з дружиною на постійне проживання до Василівки. По його приїзду, вже через 3 роки, було розпочато будівництво палацу.

Увесь комплекс складався: 1) з головного двоповерхового палацу розміром 42 x 49 м з 5 баштами; 2) флігеля; 3) каретного двору; 4) манежу; 5) стайні. Весь ансамбль представляє суміш численних архітектурних стилів. Здавалося, що архітектор об'єднав те, що неможливо об'єднати.

Замок Попова (мал. О. Гурського)

Так, будівлі палацу, східного та північного флігелів являють собою псевдомавританський стиль. В їхніх чудових арках відбилися східні мотиви. Манеж і стайня характерні для давньоруського стилю. Башта та стіни віддалено нагадують московський кремль. Західний флігель збудований у неоготичному стилі. Його зубчастий дах є нібито продовженням середньовічної європейської традиції. Подібна суміш була гармонійно поєднана, а тому приваблювала кожного, хто дивився на комплекс у цілому.

Певне змішання стилів взагалі було характерне для поміщиків Запорізького краю. Подібне ми бачимо і в інших будівлях. У с. Біленькому – мастку Міклашевських – подібне поєднання давньоруського та східного стилів.

Кремезні башти шатрового стилю були об'єднані ажурними арками і переходами східного стилю.

Цей строкатий палац різних архітектурних стилів стояв посеред класичного, витонченого англійського парку зі стрункими газонами та рівними доріжками. Але подібне змішання тільки підкреслювало характерні особливості південного степу, який вже сам по собі протягом кількох століть демонстрував поєднання того, що ніколи в інших місцях неможливо було поєднати.

запам'ятайте ці дати

1867 р. – перший з'їзд учителів у Гуляй-Полі

1834–1883 рр. – дати життя М.О. Корфа

1875 р. – відкрито болгарське Преславське училище

1818–1885 рр. – дати життя Д.Т. Гнедіна

1883 р. – відкриття Гнедінського ремісничього училища

1847–1925 рр. – дати життя Я.П. Новицького

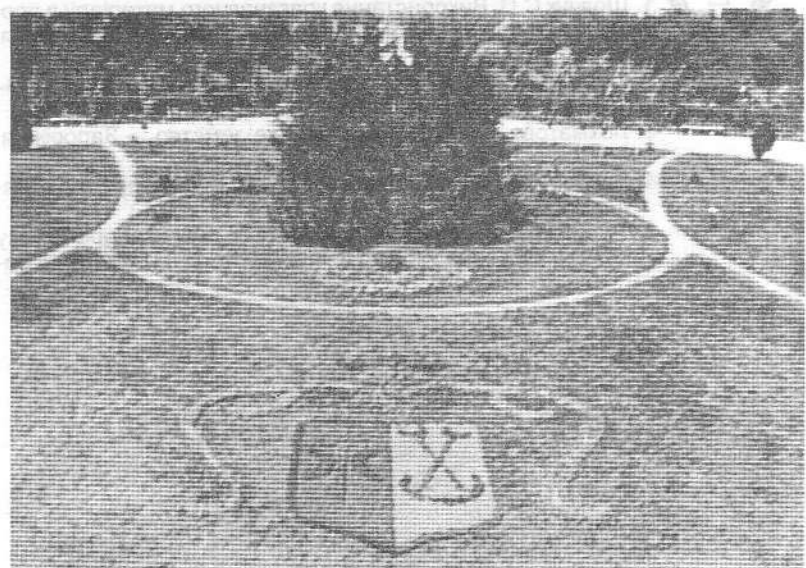

Дайте відповіді на питання:

1. Яке місце посідало земство у розвитку народної освіти?
2. Яким був внесок у розвиток народної освіти М. Корфа?
3. Чим була викликана необхідність розвитку професійної освіти в Запорізькому краї?
4. Як Ви гадаєте, чому Запорізький край викликав зацікавленість у науковців?
5. Охарактеризуйте напрямки діяльності Я.П. Новицького.
6. Якими були особливості архітектури краю?

Палац у маєтку Міклашевських

Парк у маєтку Міклашевських

1. Уривок із книги А.І. Лохматової “Катериносла́вське земство”

У 1866 р. на зборах Олександрівського повіту М. Корф, доводячи важливість для земства розвитку і грамотності народу, стверджував: “На нашому народі важким тягарем лежать зловживання різного начальства від того, що наш селянин не вміє прочитати закон, який надає йому право, і віддає себе в рабство першому грамотію, який морочить його. Дійсно вільним може бути тільки розвинутий і освічений народ, який усвідомлює свої права і свою гідність. Вся сила – в освіті і розвитку народу, і без цієї сили безплідні будуть всі прагнення нашого земства”.

Лохматова А.І. Катериносла́вське земство. – Запоріжжя, 1999.

Пояснить:

1. Що мав на увазі М.О. Корф, коли говорив: “Вільним може бути тільки розвинутий і освічений народ... Вся сила – в освіті і розвитку народу”?

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Шевчук С.П. Використання краєзнавчого матеріалу в процесі викладання історії України в 9 класі. – Запоріжжя, 1992.
2. Карагодін А.І. Історія Запорозького краю (1770–1917). – Запоріжжя, 1998.
3. Лохматова А.І. Катериносла́вське земство. – Запоріжжя, 1999.
4. Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997.
5. Ткаченко В.Г. Професійна освіта в Олександрівському повіті // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996.

Згадайте:

1. Якими були характерні риси розвитку промисловості України на початку ХХ ст.?
2. У чому полягали особливості розвитку промисловості в Запорізькому краї в другій половині ХІХ ст.?

1. Промислові підприємства, машинобудування

Початок ХХ століття для промисловості Запорізького краю ознаменувався стабільністю та значним збільшенням прибутків. На цей час припадає активна кампанія Катеринославського земства по створенню складів сільськогосподарських знарядь і машин. Земства надавали значні гроші для того, щоб на складах продавати селянам знаряддя та машини нижче собівартості. За десять років існування складів обсяги продажу сільськогосподарських знарядь зросли у десятки разів.

Економічна криза, яка охопила підприємства Російської імперії, не зачепила південного краю. Цьому були дві причини: 1) промисловість Запорізького краю була мало пов'язана з державними замовленнями; 2) переважна більшість підприємств була пов'язана з землеробством, яке продовжувало бурхливо розвиватися. Саме за період кризи в Олександрівську кількість підприємств збільшилася з 27 до 59. З'являються підприємства з річним обігом у півмільйона карбованців. Як правило, це були компанії або акціонерні товариства. Процес монополізації промислових підприємств не оминув Запорізький край.

З початком ХХ століття у краї починає діяти Олександрівська машинобудівна компанія. Цвяховий завод стає контрагентом синдикату "Гвоздь". У 1899 році один з найприбутковіших і найвідоміших заводів Запорізького краю – завод землеробських машин і знарядь "Джон Грієвз і К^о" у Бердянську був куплений Бельгійським анонімним товариством. З утворенням у 1913 році синдикату "Урожай" переважна більшість виробників сільськогосподарської техніки увійшла до нього. Виробникам це дало можливість краще використовувати своє монополне право і диктувати ціни на вироблену продукцію.

Не зупиняється процес створення акціонерних товариств. У 1903 році було створено акціонерне товариство "Лепп і Вальман". На перших зборах акціонерів була зроблена заява, що товариство створюється для придбання, утримання та розвитку механічних, чавуно-ливарних і машинобудівних заводів, які знаходяться в селах Шенвізі.

Ці заводи випускали жатки, молотарки, сіялки, віялки, соломорізки, маслобійки, преси для виробництва черепиці, парові машини, котли та інші сільськогосподарські знаряддя. Основний капітал акціонерного товариства становив 1,5 млн карбованців. Для утворення компанії було випущено 1500 акцій по 1000 карбованців.

З 1906 року темпи створення нових заводів і підприємств стали просто вражаючими. З'являється Азово-Чорноморський чавуноливарний механічний завод у Бердянську "Т-во Горохов і Янцен". Створюється завод двигунів внутрішнього згоряння О. Тамаріна; завод сільськогосподарських машин О. Циглера та десятки інших заводів і виробничих підприємств.

З початком Першої світової війни розвиток промислових підприємств поступово гальмується. Попит на продукцію падає. Частина підприємств розорюється. І тільки з 1916 року, коли частина колишніх сільськогосподарських підприємств почала виробляти військову продукцію, відбулося поживлення промислової діяльності Запорізького краю.

2. Розвиток торгівлі

На початку ХХ ст. продовжують активно розвиватися ярмаркова та магазинна торгівля. Розширюється мережа базарів. Зростають обіги ярмаркової торгівлі. Виділяються оптові спеціалізовані ярмарки. Неймовірно збільшується кількість дрібних лавок, в яких ведеться торгівля різними товарами. **Хліб залишається основним товаром Запорізького краю.** Залізничний транспорт стимулює торговий обіг. Протягом 1902–1904 років до Бердянська привезли залізницею 20 млн пудів товарів, тоді як ґрунтовим шляхом – 1,7 млн, а водним – 295 тис. пудів. Весь цей товар реалізовувався 550 торговельними підприємствами Бердянського повіту.

Обіг коштів дорівнював десяткам мільйонів карбованців. Торговельні підприємства не встигали перевозити тисячі тонн зерна та інших товарів. Тому постала потреба продавати товари через біржі – зібрання торговців, на яких ведеться торгівля не конкретним, а умовним товаром. Тепер торговець, який хоче продати 100 мішків із пшеницею, не везе їх обов'язково на біржу, а залишає їх на складі і продає існуючу у нього кількість мішків покупцю. У свою чергу той, хто купив, може продати хліб іншому. Таким чином, хліб, який нікуди не вивозили зі складу, може за один день кілька разів поміняти власника.

У 1904 році Бердянська міська дума клопочеться про відкриття у місті біржі. Було розроблено статут, який був затверджений 5 квітня 1905 року. З 1906 року Бердянська біржа активно включилася у торгівлю.

З перетворенням Олександрівська на великий торговий центр також постало питання про відкриття біржі. Ініціатором відкриття біржі

в Олександрівську виступив Я. Стеркін. За клопотанням міської думи 25 листопада 1909 року Микола II підписав наказ про відкриття Олександрівської біржі. Однак керівні органи біржі не були обрані. Місце-ве купецтво зволікало. І коли через 5 років олександрівські купці все ж таки повернулися до питання про відкриття біржі, міністр торгівлі заборонив її відкрити на тій підставі, що затверджений статут застарів, а для розробки і затвердження нового немає часу, бо йде війна. Тим самим біржа в Олександрівську так і не була відкрита.

3. Міста і міське господарство Запорізького краю

Прихід нового століття обіцяв мешканцям Запорізького краю фантастичні можливості. Залізничний транспорт і пароплави, поширення телефону і телеграф, нарешті, поява авіації і перші перельоти зробили переворот у свідомості населення. Раптом вияснилося, що відстань від столиць і губернських міст – поняття умовне. Якщо раніше від Катеринослава до Олександрівська волами їхали три доби, то тепер потягом добиралися за кілька годин. Люди почали більше спілкуватися і порівнювати, задавати питання собі і міській владі, що є їхнє місто, чим воно відзначається і чим славиться. Кожне місто не хотіло відставати у своєму устрої від інших. Провінція провінцією, але потрібно було хоч у мініатюрі, але мати все, як у губернському центрі або столиці.

Повітовий Олександрівськ налічував трохи більше 8 тисяч будинків. Не так уже й багато, але мешканці міста цим не переймалися. На закиди приїжджих вони вказували на збудований у 1902 році будинок купця Я. Лящінського на головній вулиці міста та ще кілька чотириповерхових, добрий десяток триповерхових і майже сотню двоповерхових будинків. І нічого, що з 95 вулиць всього сім було забруковано, зате вздовж них вже було викладено з цегли тротуари і насаджено дерева.

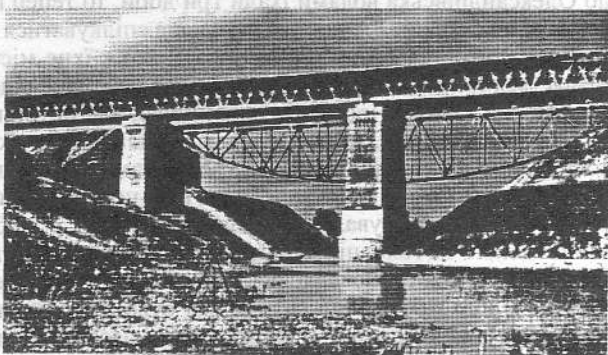
У місті мали своє представництво 11 банків. Рекламні вивіски сповіщали про роботу трьох нотаріальних контор, добрий десяток навчальних закладів. Але при цьому воду продовжували носити відрами і возити бочками з Дніпра і Московки. Для повітового міста це було несолідно. Нарешті, у 1900 році ситуація трохи виправилася. Промисловець Лізов спорудив майже десятикілометровий водопровід. Воду качали з Московки і подавали до центру міста. Але й для центру міста її не вистачало. У 1909 році два брати Лобови спробували вирішити це питання і почали качати воду з річки Московки ручною пожежною помпою. Вода подавалася трубами на центральну площу (сьогодні це площа Свободи), заливалася у бочку, а звідти її розвозили бочечками по дворах міста.

Зрозуміло, що продуктивність такого водопроводу була невелика, та й вода не відрізнялася якістю, адже фільтрів майже не було, але все ж таки це був водопровід. А коли у 1914 році біля Олександрівської

пристані поставили насосну станцію, наростили ще 5 кілометрів водопроводу і поставили додаткові фільтри, то проблему забезпечення водою було вирішено.

Але цього було замало. Міський голова Ф. Мовчановський мріяв про електрику. Але він не тільки мріяв, а ще й робив справу, а тому вже у 1910 році мрія здійснилася. З будівництвом електростанції електричне світло засяяло не тільки у будинках по головній Соборній вулиці (сьогодні це проспект ім. Леніна), а і в ліхтарях на інших вулицях міста.

Одна була проблема. Для міста в Олександрівську було досить мало населення – 20 тис. чоловік. Вихід підказали промисловці сусідньої з Олександрівськом менонітської колонії Шенвізе. Для вирішення своїх фінансових і виробничих питань промисловцям було вигідно отримати статус міста. Але міська управа поставила умову. Шенвізе приєднують до міста лише після будівництва капітального моста через Московку. У 1913 році досить гарний міст через Московку був збудований і з'єднав Шенвізе з Олександрівськом. Невдовзі Шенвізе став частиною території Олександрівська.

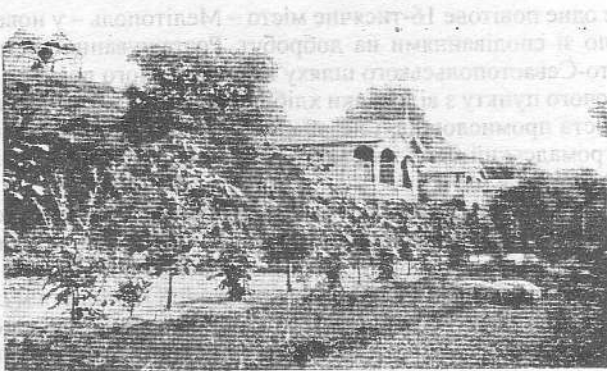

Міст через р. Московку

Досить престижним на початку ХХ століття було мати свій курорт. Якщо не було моря, то курортом ставала річка, якщо не було лікувальної води, то обов'язково знаходилися унікальні грязі. І тут мудрі люди Олександрівська постаралися. Недалеко від міста виникає курорт Олександрбад. Були тут і сонячні ванни, і лікувальні грязі, і цілюща вода. Попри всі негаразди курорт користувався популярністю, на жаль, переважно тільки у мешканців Олександрівська.

Якщо подивимось на інші міста Запорізького краю, то за напрямками і послідовністю вирішення господарських питань всі вони повторювали одне одного.

Бердянськ тому приклад. У місті в 1912 році мешкало близько 30 тисяч чоловік; налічувалася 31 вулиця, 5 проспектів і стільки ж провулків, 6 слобідок, міський сквер, великий парк і 3600 переважно

Курорт Олександрбад

одноповерхових будинків. Наявність порту багато в чому визначала добробут міста.

У Бердянську ще більше, ніж в Олександрівську, постало питання забезпечення водою. Кілька разів земське правління намагалося організувати пошук води, але результатів не було. Нарешті, у 1905 році міська влада уклала договір з інженером О.І. Джаваховим. За досить короткий час була пробита артезіанська свердловина, і місто отримало чудову здорову воду, яку розвозили по місту у бочках.

За традиційною схемою міська влада заходила заводити електрику. Знов-таки було укладено договір з інженером О.І. Джаваховим, і той досить швидко поставив електричну станцію, яка відразу перейшла у розпорядження міського правління. На вулицях міста, у парку, театрі, різних установах і навіть у деяких приватних будинках з'явилося електричне світло.

У 1901 році при Червоному озері було впорядковано курорт. Побудували невеличкий дерев'яний будиночок, щоб купатися і приймати соляні ванни. Коли наступного року курорт став користуватися величезним попитом, то міським правлінням було виділено додаткові гроші і побудована солідна грязелікарня. До новоствореного курорту була впорядкована залізнична колія, і тепер курортники доїжджали від Бердянська до грязелікарні за 10 хвилин.

Бердянський порт кінця XIX ст.

Ще одне повітове 16-тисячне місто – Мелітополь – у нове століття прийшло зі сподіваннями на добробут. Розташування міста на лінії Лозовато-Севастопольського шляху визначило його долю як постійно зростаючого пункту з відправки хлібних вантажів і солі. Це привернуло до міста промисловців, і незабаром виникли 4 кредитні банки, міський громадський банк і кілька фінансових установ, які значно похвалили життя у місті.

Мелітопольська управа ще в останні роки XIX століття поспішила забезпечити мешканців свіжою водою. Для цього були пробиті артезіанські свердловини, і добра вода розвозилася за потребою.

Степові міста Запорізького краю початку XX століття мали багато спільного. Строкатий соціальний склад; зосередження в одному місті величезної кількості різних релігійних представників – тільки у Мелітополі проживали православні, старовіри, католики, протестанти, вірмено-григоріанці, іудеї, мусульмани, караїми тощо; переважання російськомовного і єврейського населення створювало певне протистояння міст і навколишніх сіл. Для сільського, особливо українського населення, з його традицією сприймання минувшини, місто уявлялося зосередженням усього чужого, порочного і недостойного.

Подібне ставлення до міст з боку населення навколишніх селищ особливо посилилося під час Першої світової війни. Саме в цей час становище міст погіршилося. На міський бюджет було покладено додаткові витрати по утриманню військ. Ці витрати становили майже 25 % річного бюджету міст Запорізького краю: Міста не могли виплачувати податки. На них накладалася пеня, і заборгованість міст зростала швидкими темпами. У такій ситуації міські служби переставали виконувати покладену на них роботу. Розхристані, холодні міста уявлялися селянину уособленням зла, що ще більше загострювало насторожене ставлення селянства до міст.

запам'ятайте ці дати

- 1901 р. – у Бердянську на Червоному озері відкрили курорт
- 1903 р. – створення акціонерного товариства “Лепп і Вальман”
- 5 квітня 1905 р. – затверджено статут Бердянської біржі
- 1905 р. – підписано угоду з інженером О. Джаваховим про будівництво водопроводу у Бердянську
- 25 листопада 1909 р. – підписано наказ про відкриття Олександрівської біржі
- 1909 р. – перша спроба зробити водопровід в Олександрівську
- 1910 р. – в Олександрівську з'явилося електричне світло

Дайте відповіді на питання:

1. Які нові явища в економіці краю з'явилися на початку ХХ ст.?
2. Що нового з'явилося на початку ХХ ст. в торгівлі краю?
3. Які відбулися зміни в міському господарстві на початку ХХ ст.?
4. З прізвищами яких осіб зв'язані зміни в економіці Запорізького краю на початку ХХ ст.?

ДОКУМЕНТИ

1. З опису заводу О.Я. Коппа

Предприятие основано в 1863 г. Для большего распространения производства открыты собственные склады. Операция заводов состоит в изготовлении и сбыте земледельческих машин и орудий. В 1863 г. открыт завод в селе Хортица Екатеринославского уезда, в том же году открыт другой завод в с. Шенвизе Александровского уезда, а в 1903 г. куплен третий завод в селе Кичкас Екатеринославской губернии и уезда от Иоганна Абрамовича Фризен. В каждом заводе работает одна паровая машина с паровым котлом. Собственные склады находятся в городах Саратове, Давлеканово – Уфимской губернии; Геническе – Таврической губернии.

Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Спб., 1905. – С.269.

Поясніть:

1. Чим визначався розвиток сільськогосподарського машинобудування в Запорізькому краї?
2. Про що свідчить наявність складів заводу О.Я. Коппа за межами Олександрівська?

ЛІТЕРАТУРА

1. Волова Л., Чуприна А. Александровск – Запорожье. Очерки истории города. – Запорожье, 1997.
2. Кривонос М.А. Промышленность Александровска в начале ХХ в. // Из прошлого Запорожья. Вып. 1. – Запорожье, 1992.
3. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770–1917). – Запорожье, 1998.

Згадайте:

Які характерні риси розвитку сільського господарства Запорізького краю у другій половині XIX століття?

Чим характеризується розвиток сільського господарства в Україні початку XX століття?

Яку мету ставила перед собою держава, розпочинаючи проведення аграрної століпінської реформи?

1. Поземельні відносини в Запорізькому краї на початку XX ст.

На початок XX століття земельні угіддя Олександрівського повіту становили 896 тис. десятин. З них придатні для землеробства землі склали 94,5 %. 42 % становили надільні землі, що знаходилися у користуванні сільських товариств; 54 % знаходилися у власності поміщиків, селян-власників і купецтва, і 4 % належали різним установам.

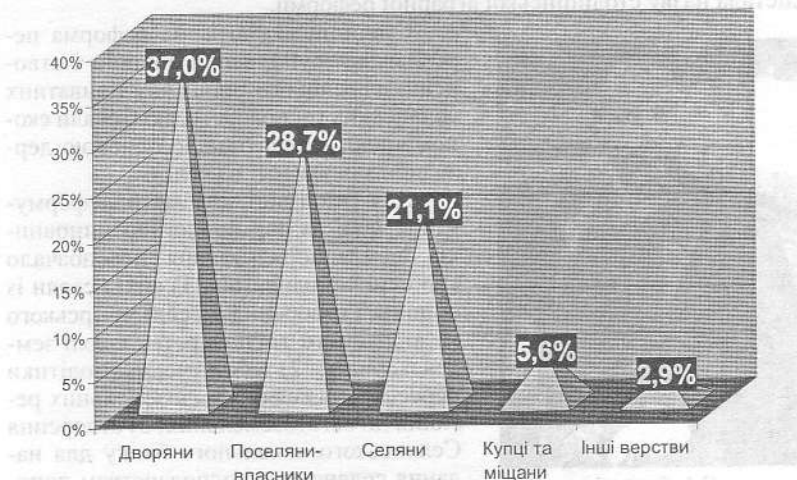
Основою сільського господарства Запорізького краю початку XX століття було землеробство. Тільки в Олександрівському повіті під посіви зернових розорювалося 78 % усіх придатних земель. Господарства краю намагалися збільшити посіви до максимально можливих меж.

Через зменшення пасовиськ і вигонів скотарство у селянських господарствах відтепер задовольняло лише власні потреби. Усі свої сінокоси селяни мусили відводити під посіви хліба. З усієї кількості сінокосів Олександрівського повіту селянам належало всього 4 %. Натомість у поміщицьких господарствах Запорізького краю скотарство продовжувало посідати значне місце.

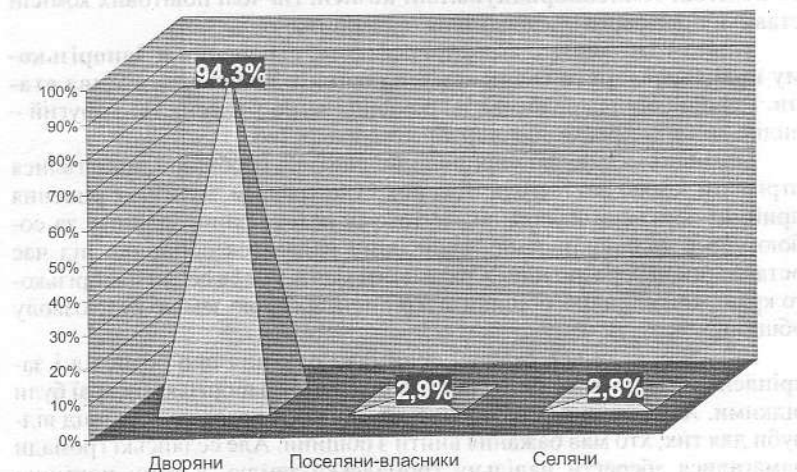
Для поземельних відносин Запорізького краю, як і для інших регіонів України, було характерне: 1) збереження поміщицького землеволодіння з викупними платежами та системою відробок за користування землею; 2) збереження общинного землеволодіння, з його перерозподілами земель, які не підпадали ні під які правила; 3) черезсмужжя, яке було притаманне більшості селянських наділів колишніх поміщицьких селян. Зрозуміло, що при таких умовах і при тих вимогах, які висував розвиток усіх галузей господарства, існуючі поземельні відносини вимагали реорганізації.

Діаграми розподілу земель в Олександрівському повіті на 1903 рік за формами власності

Власницьке землеволодіння

Надільне землеволодіння

2. Проведення століпінської аграрної реформи в Запорізькому краї

У 1906 році в Росії розпочалося активне впровадження аграрної реформи. За прізвищем міністра внутрішніх справ П.А. Століпін, який був головним ініціатором і організатором цієї справи, реформа дістала назву століпінської аграрної реформи.

П.А. Століпін

Століпінська аграрна реформа передбачала зруйнування общини і створення середнього прошарку приватних селянських господарств, які б стали економічною та політичною основою державної могутності на селі.

Для реалізації цієї мети реформування або, за термінологією чиновників, “землевпорядкування” передбачало три основні напрямки: 1) вихід селян із общини і створення на селі хутірського та відрубного господарства селян-землевласників; 2) забезпечення політики переселення селян з малоземельних регіонів до багатоземельних; 3) створення Селянського земельного банку для надання селянським господарствам допомоги у купівлі землі.

Для проведення аграрної реформи створювалися губернські та повітові землевпорядкувальні комісії. На чолі повітових комісій ставили повітового предводителя дворянства.

Згідно з завданнями аграрної реформи, створення в Запорізькому краї господарств селян-землевласників відбувалося у два етапи. Перший етап передбачав закріплення землі у власність, а другий – виділення у хутірське або відрубне господарство.

Більшість селян, які вирішили виділитися із общини, намагалися отримати землю без її згоди. Для них було кращим, коли таке рішення приймав земський начальник. У такому разі селянин залишав за собою увесь надлишок землі, який йому надавався общиною під час останнього перерозподілу. У результаті майже 70 % селян Запорізького краю, які вийшли з общини, закріпили за собою землю без дозволу общини.

Випадки, коли все селище приймало рішення про розподіл і закріплення землі у власність усім господарям, у Запорізькому краї були рідкими. Характерним стає виділення сільським сходом землі під відруб для тих, хто мав бажання вийти з общини. Але селянські громади намагалися зберегти надільну громадську землю, а тому постійно

скаржилися на тих, хто завів господарства на відрубках і хуторах. Ці скарги часом доходили до Сенату.

Після того, як громада с. Семенівки Олександрівського повіту відлила ділянки під відрубку своїм односельцям, вона постійно намагалася переглянути справу. Численні скарги про порушення кордонів, кращу якість земель у відрубках привели до того, що останнє слово змушений був сказати Сенат.

Слабкість общинної традиції в Запорізькому краї, її суттєві відмінності від загальноросійської традиції, товарна направленість сільського господарства і наявність великої кількості міцних селянських землеробських господарств стали причиною швидкої реалізації реформи. Якщо в центральних російських губерніях протягом десяти років проведення реформи вийшли з общини і створили приватні господарства лише 23 % селян, то в Запорізькому краї – майже 55 %.

Намагання стати господарем власної землі, створити міцне господарство стає головним для тих, хто виходив з общини. Однак надільної землі не завжди вистачало для створення продуктивного господарства. Саме тому селяни і цілі селянські громади вдавалися до її купівлі. **Купівлі землі повинен був сприяти Селянський банк.** Проте з 1906 до 1911 року грошові позики банк не давав. Він сам скуповував землі у дворян, колоністів та інших власників, щоб потім невеличкими ділянками продавати їх селянам у кредит на 55 років.

В Олександрівському повіті основну кількість проданої Селянському банку землі становили землі німецьких колоністів. Поміщики Запорізького краю за обсягом проданої Селянському банку землі посідали друге місце.

При оформленні позики на придбання землі банк проводив ревізію селянського господарства. Визначалися його продуктивність і прибутковість, можливість обробити куплену земельну ділянку і, як наслідок, спроможність селянина або селянського товариства сплатити борг по взятому кредиту. Тільки після позитивних результатів ревізії банк погоджувався надати земельний кредит.

При наданні банком кредиту оговорювалися зобов'язання тих, хто брав позику. Той, хто брав земельний кредит, повинен був сплачувати відсотки у розмірі 8 % річних від суми кредиту, без відома банку він не міг укладати жодних угод на оренду купленої ділянки; не вирубати лісу й не руйнувати будівель.

У Запорізькому краї основними покупцями землі через кредитний банк виступали селянські товариства, окремі селяни, міщани та купецтво. Не дивно, що купецтво виступало одним з головних покупців землі. Воно намагалося вкладати гроші в землю – надійнішу й найприбутковішу форму власності.

При тому, що в Запорізькому краї в порівнянні з іншими регіонами України земельний голод менше відчувався, процес переселення охопив і цей край. Цьому сприяла агітація привільного життя на Далекому

На нові місця (худ. С. В. Іванов, 1886 р.)

Сході та в Сибіру. У губернських і повітових газетах розповідалося про вільні землі, дешевий харч, достаток дичини та риби, пільги для переселенців. Це приваблювало, перш за все, працьовитих селян, які при нестачі землі мали можливість і бажання обробляти значно більші земельні ділянки. Саме цим і пояснюється той факт, що селяни Запорізького краю майже засипали повітові та губернські землевпорядкувальні комісії проханнями про видачу документів для переселення.

Переселення умовно можна було поділити на два етапи. Перший – період ходаків, коли від сільського товариства обиралася група ходаків і за документами місцевого начальства вирушала до Сибіру обирати землю. Від кількості ходаків залежала кількість виділеної землі. Один ходак мав право закріпити землю за чотирма сім'ями своїх односельців. Після закріплення землі розпочинався другий етап – переселення сімей на нові землі.

У 1908 році земці Запорізького краю послали своїх представників до повоствореної Південно-Руської обласної земської переселенської організації. Ця організація направляла своїх агентів на пошук зручних земель у місцях, призначених для переселення. З цього часу кількість переселенців значно зростала.

Всього за період з 1906 по 1913 рік з Катеринославської губернії переселилося 161,5 тис. чоловік. Запорізький край відзначався особливою активністю і мало відрізнявся від малоземельних Київської та Чернігівської губерній, де кількість переселенців становила понад 160 тис. чоловік у кожній. Тільки з Олександрівського повіту за період з 1908 по 1910 роки виїхало майже 20 тис. чоловік.

Для Запорізького краю переселенський рух став трагедією. Адже виїздили працьовиті та хазяйновиті сім'ї. Десятки тисяч сімей розпродавали своє майно і вирушали у пошуках долі до визначених для переселення 12 регіонів Росії.

запам'ятайте ці дати

9 листопада 1906 р. – указ правлячому Сенату про скасування обмежень прав сільських мешканців (початок століпінської аграрної реформи)

Дайте відповіді на питання:

1. У чому полягала особливість розвитку сільського господарства Запорізького краю на початку ХХ століття?
2. Які пережитки феодального ладу гальмували розвиток господарства Запорізького краю в цей період?
3. У чому полягала слабкість общинної традиції в Запорізькому краї?
4. Яке, на вашу думку, значення мала діяльність Селянського банку в нашому краї?

1. Уривок з указу Сенату від 9 листопада 1906 року щодо селянського землеволодіння та землекористування

1. Каждый домохозяин, владеющий надельной землей на общинном праве, может во всякое время требовать укрепления за собой в личную собственность причитающейся ему части из означенной земли.
2. В обществах, в коих не было общих переделов в течение 24-х лет, предшествующих заявлению отдельных домохозяев о желании перейти от общинного владения к личному, за каждым таким домохозяином укрепляются в личную собственность, сверх усадебного участка, все участки общинной земли, состоящие в его постоянном (не арендном) пользовании.
3. В обществах, в коих в течение 24-х лет, предшествовавших заявлению отдельных домохозяев о желании перейти от общинного владения к личному, были общие переделы, за каждым сделавшим такое заявление домохозяином укрепляются в личную собственность, сверх усадебного участка, все те участки общинной земли, которые предоставлены ему обществом в постоянное, впредь до следующего общего передела, пользование...
6. Требование об укреплении в личную собственность части из общинной земли предъявляются через сельского старосту обществу, которое по приговору, постановленному простым большинством голосов, обязано в месячный со дня подачи заявления срок указать участки, поступающие на основании статей 2 и 3 в собственность...

Если в течение указанного срока общество такого приговора не постановит, то по ходатайству подавшего упомянутое заявление домохозяина, все означенные действия исполняются на месте земским начальником, который разбирает по существу все возникающие при этом споры и объявляет свое по сему предмету постановление.

Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина (учебное пособие). - М., 1973. - С. 100-101.

Пояснить:

1. У чому держава вбачала завдання аграрної реформи?
2. Які вигоди отримував господар при виході з общини?
3. Як ви гадаєте, що краще було для господаря:
а) отримати дозвіл на вихід з общини і закріплення землі у власність від сільського товариства або б) закріпити землю у власність за розпорядженням земського начальства? Доведіть свою точку зору.

Суспільно-політичний рух у Запорізькому краї 1900–1917 рр.

Згадайте:

Чим характеризується розвиток промисловості в Україні на початку ХХ століття? Які були характерні риси становлення пролетаріату на Україні на початку ХХ століття?

Про що говорилося в Маніфесті 17 жовтня 1905 року?

1. Передумови революційних подій у Запорізькому краї

Економічний розвиток Запорізького краю не віщував великих соціальних потрясінь. Підприємства регіону мало зважали на економічну кризу початку ХХ століття. І не зрозуміло, адже сільськогосподарське машинобудування орієнтувалося переважно на забезпечення потреб місцевих господарств. Воно більше втрачало від періодичних неврожаїв, ніж від загальноєвропейської економічної кон'юнктури. Підприємства продовжували збільшувати своє виробництво, накопичувати капітали та поширювати свої впливи на сусідні ринки. Кількість цих підприємств постійно зростала.

Соціальний розвиток також не викликав занепокоєння. Ще у 1882 році було прийнято закон про регламентацію роботи підлітків на фабриках. Для нагляду за його виконанням було створено фабричні інспекції. Така інспекція була створена і в Запорізькому краї. Вона слідувала, щоб діти працювали на виробництві не більше, ніж по 6 годин на добу, і не допускала нічних робіт дітей і жінок. Особи до 12-ти років взагалі до роботи не допускалися. 15-річні – могли допускатися лише за дозволом фабричного інспектора. З червня 1886 року було прийняте фабричне законодавство, яке регламентувало правила найму робітників і нагляд за промисловим виробництвом спеціальними фабричними інспекціями. За порушення фабричного законодавства інспектору було надано право карати порушників-підприємців арештом до 1 місяця або штрафом у 100 карбованців. Крім того, інспектор повинен був наглядати за тим, щоб робочий день не перевищував встановленої законодавством норми. Всі понаднормові роботи, які допускалися законодавством, повинні були проходити лише за згодою з робітниками й обов'язково за додаткову плату. Заробітна платня повинна була видаватися вчасно і виключно грошима, і ні в якому разі товарами або всілякими талонами та купонами. Фабричному інспектору ставилося за обов'язок особливо суворо дотримуватися цих положень. За кожний факт порушення інспектор накладав штраф на підприємців

до 500 карбованців. Затримка видачі заробітної платні надавала робітнику право, при підтримці фабричного інспектора, через суд не тільки отримати всю заборгованість, але й додатково відшкодувати за "знущання" двомісячний оклад.

Відрахування від заробітної плати також було під контролем. Штрафи, які накладалися на робітників, були чітко обумовлені й оголошені. Водночас штрафи йшли не підприємцю, а в особливий капітал, який міг використовуватися лише на потреби робітників, і виключно під особистим наглядом фабричного інспектора. **Слід сказати, що на той час подібного прогресивного фабричного законодавства Європа ще не знала.** Слід взяти до уваги й те, що страхування життя набуло в цей час поширення серед робітників як гарантія певного добробуту при повній або частковій непрацездатності.

Все це визначало доволі високий рівень добробуту робітників Запорізького краю. Заробітна платня була досить високою. Вона була значно вищою за платню в інших губерніях Російської держави. Кваліфікований робітник на підприємствах Олександрівська отримував за місяць до 90 карбованців і більше. Денна плата олександрівського чорнороба становила від 80 коп. до 1 крб. 40 коп. на день; столяра – від 1 крб. 50 коп. до 1 крб. 70 коп. на день; слюсаря – від 2 крб. 20 коп. до 2 крб. 50 коп. на день.

Для порівняння скажемо, що олександрівські городові, як і міські чиновники, отримували платню у розмірі 30–40 карбованців на місяць. Але й вони не дуже турбувалися, адже ціни на товари в Запорізькому краї давали можливість пристойно існувати.

У цей час на базарах Запорізького краю за пуд (16 кг) платили: м'яса – 6 крб., крупи – 2 крб. 50 коп., оселедців – 4 крб., грибів – 4 крб., картоплі – 35 коп., солі – 25 коп. За сотню яєць платили 2 крб. Добрі чоботи коштували 6 карбованців, ну а ті, хто бажав пройтися у лакових, мусив викласти 9 карбованців. Гарний костюм-трійка з англійського сукна можна було купити за 17 карбованців, а костюм з гіршої тканини можна було сторгувати й за 7 карбованців.

У робітників з'явився статок і вільний час. Почала формуватися професійна гідність. Робітники почали більше читати. Вони виписували газети, ходили до клубів. Їх цікавило все. Почали слідкувати за політичними подіями, за тим, що робиться у світі. Читали про страйки робітників у Європі і, звичайно, розуміли, що свій добробут потрібно захищати. Кваліфіковані високооплачувані робітники були схильні цей захист вести у межах закону. Але становлення професійного робітничого класу в Запорізькому краї лише починалося.

Значна кількість робітників не поривала своїх зв'язків із селом і землею. До фабрик і заводів їх привела необхідність заробітку для підтримки свого селянського господарства. Зрозуміло, що заробітна платня у них була значно меншою. Непр пристосовані до фабричної роботи, вони порушували встановлені правила, не забувши, що й вони

ще господарі, ці робітники дуже тяжко сприймали присутність поряд начальника, який командував ними. Як наслідок – численні штрафи й образи. Ця категорія робітників була більш рішучою, активнішою і, хоч малозорганізованою, проте більш непримиренною до ситуації, в якій вони опинилися.

З виникненням партій робітники починають більше організовуватися. Особливого поширення в робітничому середовищі Запорізького краю набули партії соціал-демократичної орієнтації. Вони вносили ідею боротьби за свої права, за свій добробут, краще майбутнє. Ця ідея об'єднувала всі верстви та категорії робітників. **Але багатьом робітникам було що втрачати.** У них були сім'ї і діти, яких потрібно було годувати і навчати. Була робота й непогана заробітна платня. **Тому прийняття рішення виступити проти існуючої дійсності вимагало багато мужності і важливої підстави.** Мужності населенню Запорізького краю з його волелюбною традицією було не позичати. А метою ставало краще майбутнє для дітей.

Все це і визначило особливо гостру боротьбу в Запорізькому краї під час революційних подій 1905 року. Край розділився на тих, хто вважав за необхідне боротися радикальними засобами за краще майбутнє, і тих, хто ладен був зберегти досягнення, які були вже на сьогоднішній день, а в подальшому поступово реформувати суспільство. Увесь трагізм такого протистояння полягав у тому, що обидві групи складалися з робітників, службовців і селян, і дуже часто члени однієї сім'ї опинялися по різні боки барикади.

2. Революційні події 1905–1907 рр. на Запоріжжі. Повстання в Олександрівську

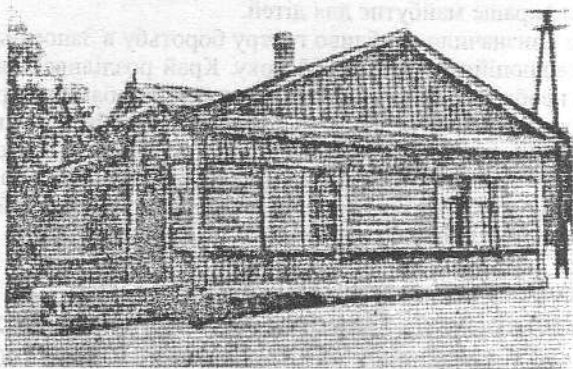
Початком революційних подій стали події 9 січня 1905 року – “кривавої неділі” у Петербурзі. Розстріл мирної демонстрації викликав обурення у робітників. 10 лютого 1905 року у місті припинили роботу всі крупні заводи та майстерні. Більше 5 тис. робітників, а також службовців вийшли на вулицю. Біля “Народного будинку” відбувалися численні мітинги. Робітники висунули промисловцям вимоги з 20-ти пунктів. У “Народному будинку” депутати від робітників обговорювали ці вимоги з керівниками підприємств. До робітників Олександрівська приєдналися робітники Софіївки (Вільнянська), Оріхова та підприємств на Верхній Хортиці. Страйк тривав майже до березня місяця. Значна кількість вимог робітників була виконана промисловцями.

Протягом квітня – вересня напруження зростало. Уряд намагався закріпити своє становище. Одним із засобів такого закріплення він обрав протиставлення інтересів різних груп населення. Після оголошення Маніфесту 17 жовтня зорганізовані у загощи прихильні до уряду робітники, торговці та службовці вдалися до погромів. Основна сила погромів була направлена проти єврейського населення. Не

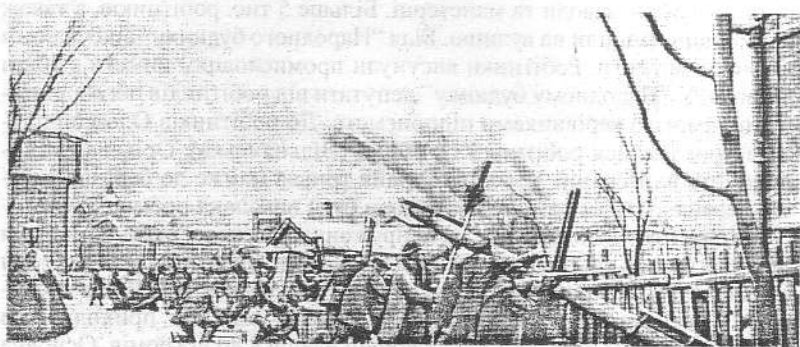
обійшли вони і Запорізький край. Погром в Олександрівську тягнувся протягом всього дня й ночі з 21 на 22 жовтня. Головна вулиця міста Соборна нагадувала сцени з Варфоломійської ночі. Розтрощені будинки і розгромлені магазини та лавки; підпалені оселі і пограбовані квартири; 53 чоловіки було вбито і 10 загинуло від ран, а сотні людей стали каліками на все життя – таким був результат погромів.

Певною відповіддю на дії уряду стало грудневе повстання. На цей час частина робітників вже не бачила необхідності у подальшому загостренні протистояння, яке могло призвести до людських жертв. Частина партій, у тому числі й українські національні партії, підтримували цю точку зору. Однак ідеї радикальних партій були більш привабливі тоді у Запорізькому краї.

10 грудня 1905 року в Олександрівську починається політичний страйк. Поблизу залізничних майстерень формуються робітничі бо-

Будинок залізничної їдальні, в якому містився штаб керівництва збройного повстання

На барикадах 1905 року в Олександрівську
(діорама Запорізького обласного краєзнавчого музею)

йові дружини. Вони беруть під контроль залізничні майстерні, а згодом і залізничні станції Катерининську (Запоріжжя-I) та Південну (Запоріжжя-II).

У свою чергу і урядові війська концентруються поблизу вокзалів. З 12 грудня розпочинаються запеклі бої. Станції кілька разів переходять з рук у руки. До протидіючих сторін підходить підкріплення. До повсталих приходять робітники з Балабіно, Кушугуму, Вознесенки, навіть з Нікополя та Синельникова.

Повстанці закріплюються в Південному вокзалі. Але сили були явно нерівні. 14 грудня розпочався бій, який закінчився поразкою повстанців. Понад 50 чоловік загинули в ході барикадних боїв. Близько 800 чоловік було заарештовано.

У листопаді 1906 року відбувся суд над повстанцями. Керівники – С.М. Тополін, Ф.Я. Чубанов, І.С. Ясенко, П.О. Максимович, В.Л. Васильєв (всього 8 чоловік) – були засуджені до смертної кари, яку було замінено довічною каторгою.

Події весни – літа 1905 року не могли пройти повз селянство. Старовинні козацькі села: Кінські Роздори, Пологи, Федорівка, Царекостянтинівка – включаються у події грудневого повстання. Селяни колишніх поміщицьких сіл висували ультимативні вимоги своїм колишнім господарям. Так, селяни с. Андріївки вимагали від поміщика Іваненка передачі достатньої для всіх кількості землі в оренду на 4 роки, зниження орендної платні, дозволу вільної ловлі риби по Дніпру та вільного полювання, а також ліквідації кругової поруки – пережитку общинного устрою. Кілька днів козаки тримали в облозі поміщика та поліцію. Лише після того, як прибули козаки, виступ андріївських селян було придушено.

До літа 1906 року селяни Запорізького краю рішуче намагалися вирішити поземельні питання. До виступів залучилися селяни Григорівки, Великої та Малої Катеринівки, Миколаївки, а також селяни Бердянського та Мелітопольського повітів. Лише з прийняттям указу про початок аграрної реформи напруга на селі спала.

Керівники грудневого збройного повстання в Олександрівську С.М. Тополін і В.Л. Васильєв були засуджені до страти. Їхніми іменами назвали вулиці в м. Запоріжжі

3. Діяльність “Просвіт” у Запорізькому краї

Проголошення Маніфестом 17 жовтня політичних свобод сприяло поширенню українського національного руху в Запорізькому краї. Після публікації 4 березня 1906 року закону про спілки та товариства у всіх куточках України виникають “Просвіти” – неурядові легальні товариства. Своєю метою “Просвіти” ставили сприяння розвитку української культури й освіти українського населення рідною мовою. Кожна “Просвіта” повинна була зареєструватися у державних установах на основі свого статуту. Це було справою досить важкою, адже державні установи негативно ставилися до українських організацій. Тільки після того, як було затверджено статут київської “Просвіти”, усім іншим стало значно легше проходити реєстрацію. У Запорізькому краї центром просвітянського руху став Мелітополь, де працювала впливова “Просвіта”. Вона організувала бібліотеки, відкривала читальні, поширювала книжки, проводила читання лекцій, ставила вистави і проводила літературні вечори. Не відставала від неї і Олександрівська “Просвіта”. У “Народному домі” “Просвіта” створила бібліотеку української літератури. Згодом відкрила книгарню українських книг, влаштувала народні гуляння у міському саду.

Але 18 червня 1908 року діяльність “Просвіт” була визнана небезпечною для Російської держави. Розпочалися утиски. Мелітопольська “Просвіта” мусила обмежуватися лише поширенням українських книжок. Але водночас по численних селищах Запорізького краю виникають осередки “Просвіти” – українські клуби. У старовинних селах Жеребці (Кірово), Гуляй-Полі, Кінських Роздорах, Великій Михайлівці, Кам’янці, Іванівці та інших виникають сільські драматичні гуртки. Селяни виявлялися чудовими акторами. Волосні правління включалися у постановки п’єс. Волосні писарі переписували ролі. Навіть після горезвісного циркуляру П. Столипіна про заборону “іноверчеських” гуртків і товариств сільські драматичні гуртки продовжували існувати й активно діяти.

запам'ятайте ці дати

- 10 лютого 1905 р. – початок страйку в Олександрівську
- 21–22 жовтня 1905 р. – чорносотенний погром в Олександрівську
- 10–14 грудня 1905 р. – збройне повстання в Олександрівську
- 1906 р. – виникнення “Просвіт”

Дайте відповіді на питання:

1. Що можна сказати про роль економічного чинника у революційних подіях 1905 року?
2. Як Ви гадаєте, які фактори спричинили активну участь робітників Запорізького краю в революційних подіях 1905 року?
3. Що визначало особливу гостроту в революційних подіях у Запорізькому краї?
4. Яке завдання ставилося царизмом перед чорносотенними організаціями та прихильним до уряду населенням?
5. Яким було місце "Просвіт" у суспільному житті Запорізького краю?

ДОКУМЕНТИ

1. Вимоги робітників заводу Шульца

1. Лица, вибранні робітниками заводу Шульца в депутати, не повинні піддаватися ніяким карам як со сторони заводської адміністрації, так і со сторони поліції.
2. Восьмигодинний робочий день і збільшення расценок на 30%.
3. Молотобоец, а також чорноробочий не повинні отримувати менше 1-го рубля.
4. Приноска різного матеріалу, а також отоска в склад наготовлених речей повинна бути виконувана чорноробочими, но ни в коєм случає робітниками или мальчишками. При этом повинні бути належні пристосування для підйема тяжестей, как-то: кран, лебедки и тому подобное.
5. Получка повинна вироблятися кождою неделю, с подсчетом кождому полного заработка. При этом за конторой не должно оставаться более 2-х дней невыплаты.
6. Помощь врача и выдача лекарств как рабочему, так и его семье должна быть за счет конторы.
7. Рабочий, получивший увечье или ранение в заводе, должен получить полный заработок до полного его излечения при заболеваниях, как-то: простуда, тому подобное, и от других причин должен получать половину заработка.
8. За приготовление инструмента и разного рода приспособлений должны платить поденно.
9. Кождому цеху должны быть вывешены правильные расценки за инспекторской подписью. Также при выдаче квитанций должна быть выставлена цена.
10. Необходимо иметь заводскую баню.

11. Училище, в котором могли бы обучаться дети рабочих грамоте, – бесплатно.
12. Прогул по причинам завода должен уплачиваться полудневным жалованием.
13. Бесплатный медицинский осмотр, бесплатно ежемесячно.
14. Сверхурочную работу отменить.
15. Лица, проработавшие десять лет и увольняемые по собственному их желанию, должны получить вознаграждение в размере годового заработка.
16. Ученик, со времени его поступления в завод, должен получать поденно не меньше сорока копеек в день с прибавкой ежегодно 15 копеек. Срок обучения – трехлетний.
17. Вежливое обращение заводской администрации с рабочими.
18. Поденные дня должны распределяться между всеми поровну.
19. За все время забастовки должны уплатить поденное жалование.
20. Решать конфликты, возникающие между рабочими и фабрикантами по поводу увольнения из завода, должны выборные депутаты из среды рабочих.
21. Гигиена всех цехов завода и проведение вентиляции.
22. Уголь и дрова должны отпускаться по той цене, по какой стоят хозяину, и плата за них высчитывается из заработка.
23. Кочегару должно быть уплачено за все лишние часы рабочего дня.
24. До поступления на работу должны быть расписки просмотрены выборными рабочими, и увеличить сделную и поденную плату на 30%.
25. По образцу Мензиса должна быть столовая и плита, а также прислуга.
26. Необходимо убрать из механического цеха наждачный камень в особое отделение.
27. За не зависящий от рабочего брак должно быть уплачено сполна.
28. Необходимо помощь на случай смерти самого рабочего или члена семьи его в следующем размере: по случаю смерти рабочего – 50 руб., жены – 25 руб., членов семьи – 10 руб.
29. Необходимо устроить отопление мастерских по образцу Коппа.
30. Устранить штрафы.

31. Робочий, проработавший год и рассчитывающийся по собственному желанию или желанию хозяина, должен получить вознаграждение в размере месячного заработка.

Славные страницы в истории Александровска (Запорожья). - Запорожье, 1956. - С. 47-49.

Поясніть:

1. У яких вимогах проявляється професійна гордість і професійна згуртованість робітників? Проаналізуйте і поясніть 4 пункт вимог.
2. Систематизуйте вимоги робітників і заповніть таблицю. Чим Ви можете пояснити отримані результати?

	професійні вимоги	вимоги заробітної платні	вимоги покращання побутових умов	вимоги покращання організації виробництва
№№ пунктів вимог				
загальна кількість				

3. Як можна пояснити той факт, що робітники пояснюють деякі пункти своїх вимог, посилаючись на приклад інших заводів Олександрівська?

1. Славные страницы в истории Александровска (Запорожья). - Запорожье, 1956.
2. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России 1914 - февраль 1917 гг. - М., 1971.
3. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). - Запорожье, 1998.

УРОК **Культура Запорізького краю на початку ХХ століття**

Згадайте:

Що вам відомо про основні відкриття і досягнення науки і техніки на початку ХХ століття?

Кого ви знаєте з представників українського та російського малярства початку ХХ століття?

Якими були характерні риси культурного розвитку України?

1. Побутова культура населення Запорізького краю

Початок нового ХХ століття вніс великі сподівання на подальший прогрес людства. Відкриття у фізиці та хімії, географії та медицині, бурхливий розвиток техніки обіцяли початок нової ери. Невід'ємною часткою людського життя стає телефон і залізниця. Усі мріють про повітроплавання. На лекції про аероплани, які проводилися в "Народному домі" міста Олександрівська, неможливо було потрапити. Невеличка будівля просто не вмщала всіх бажаючих. А тут ще й чутки, що невдовзі аероплани стануть випускати у самому Олександрівську.

Кожен день вже не був схожим на інший. Рух історії прискорився. З залізницею та пароплавами, з телефоном і телеграфом колись безмежний степовий Запорізький край вже не здавався таким величезним. Відстані скоротилися. Досягнення наблизилися до поселень.

Звичайно, що сільське населення, як і раніше, будувало своє життя в залежності від сільськогосподарського календаря. Але застосування техніки, поява кінних сівалок, жаток, косилок, молотарок, віялок, поширення парових локомотивів внесло у життя сільського населення певний динамізм. З'являється статок, а з ним і вільний час – можливість поміркувати, поговорити з розумними людьми, почитати газети. На селі з'являються і поширюються гасові лампи, буденним явищем стали самовари та вдосконалені ручні прядки. Цим вже нікого не можна було здивувати. Молоді швачки та господарки вже мріяли про швацькі машинки "Зінгер", які завозилися з Америки та Німеччини.

Ще більше відчуття оновлення стало опановувати міським населенням. Газети стали обов'язковим атрибутом життя. Кожний рік їхня кількість збільшувалася. В Олександрівську в цей час виходили "Александровский вестник", "Александровские отклики", "Александровский голос", "Александровские новости", "Запорожский край", "Запорожская речь". Кожна з цих газет претендувала на виключно правдиву й оригінальну інформацію. Так, газета "Запорізький край", яка почала виходити з 1909 року за редакцією В. Загоскіна, розміщу-

вала відомості у трьох рубриках: останні новини, місцеве життя та міжнародні новини. Газета "Александровский вестник", головним редактором якої був Б. Розенштейн, публікувала відомості з місцевої хроніки, музики та театру.

Обов'язковою складовою всіх газет стала реклама. Пропонували сільськогосподарські машини і мило, нові сорти пива та чудові засоби для схуднення. І все це подавалося як найновітніше досягнення науки і техніки.

Не відставали від олександрівських і газети інших повітових центрів – Бердянська та Мелітополя. У Мелітополі мешканцям міста новини пропонували три газети: "Мелитопольские новости", "Мелитопольские ведомости" та "Мелитопольская жизнь". У Бердянську друкували чотири газети: "Бердянские новости", "Бердянский курьер", "Бердянское эхо" та "Бердянская речь".

Крім того, губернські та столичні газети вже за кілька днів надходили до мешканців краю з "найновішою та правдивою" інформацією. У численних торговельних закладах, у трактирах і шинках можна було познайомитися зі свіжою пресою. З появою читальень інформація стала ще доступнішою.

Слід сказати, що урядові установи, громадські об'єднання та церковні товариства, і перш за все земства, опікувалися просвітою населення.

Ще у 1898 році Братство в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці почало клопотати про устрій в Олександрівську спеціального будинку – читальні. Міська дума виділила для цього місце на тодішній Пушкінській площі (сьогодні це площа Свободи). Загальними стараннями, і перш за все стараннями міського голови Ф. Мовчановського, у 1903 році "Народний дім" було освячено. При його відкритті багато говорилося про те, чим він повинен стати для мешканців міста. Перш за все "Народний дім" повинен був залучати до розумового дозвілля усіх мешканців міста. Ну а оскільки його опікуном став Комітет піклування про народну тверезість, то тема боротьби з пияцтвом також була не останньою в програмі діяльності "Народного дому". Територію навколо "Народного дому" впорядкували. Площу вирівняли. Насадити дерева і зробили зручне місце для народних гулянь.

Але своє завдання "Народний дім" став виконувати лише після того, як його завідуючим у 1909 році став І.Я. Акініфів – директор Олександрівського комерційного училища.

Іван Якович Акініфів (1851–1919) – відомий діяч і науковець південного краю, дійсний член товариства природодослідників при Новоросійському університеті та товариства дослідників природи при Харківському університеті. Визнаний ботанік. Працював у Катеринославі. На початку 80-х років XIX століття за дорученням Катеринославської міської думи зібрав унікальні матеріали з топографії Катеринославщини, історії садівництва, рослинного світу південного краю. У 1883

році цей матеріал було видано окремою кшигою. І.Я. Акіпфів, видатний зпавець флори південного краю, не тільки описав рослинний світ, але й подав народні уявлення населення Запорізького краю про кожну з рослин, її використання місцевими мешканцями.

Слід сказати, що зібраний І.Я. Акіпфівим гербарій рослин Запорізького краю експонувався на Паризькій всесвітній виставці й отримав срібну медаль.

У 1905 році І.Я. Акіпфів був призначений директором Олександрівського комерційного училища і водночас почав читати популярні лекції мешканцям Олександрівська. З призначенням завідувачем "Народним домом" І.Я. Акіпфів залучається до роботи олександрівської "Просвіти". У цьому йому допомагав Д.Д. Сигаревич – випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету, активний член одеської "Громади", який з початком столипінської реакції у 1907 році переїздить до Запорізького краю і згодом стає викладачем комерційного училища.

І.Я. Акіпфів став душею створення публічної бібліотеки. Незабаром він став головою правління Олександрівської міської громадської бібліотеки. Він організовував народні читання і спектаклі, народні гуляння і публічні лекції. Сам він читав лекції з анатомії та ботаніки, Д.Д. Сигаревич – з історії, священник Кристіанов – з церковної історії, лікар С.А. Томілін – з фізіології та гігієни.

З часом до читання публічних лекцій в Олександрівську залучилися всі представники інтелігенції. Викладачі гімназій і училищ стали частими лекторами у "Народному домі". Душею цієї справи стала директор жіночої гімназії Т. Павленко.

Одним із таких викладачів був і Юрій Магалецький (1877–1935) – викладач каліграфії та малювання міського комерційного училища. У 1907 році Ю. Магалецький навчався у майстерні І. Рєпіна і за картину "Перемогли", на якій зобразив святкування запорозькими козаками перемоги над ворогом, отримав звання художника. У подальших його творах – "Потомок запорожців", "Відпочинок", "Вечір" – була представлена історія та природна велич Запорізького краю.

Таким чином, різноманітна інформація ставала важливим фактором побутового життя населення. З'явився кінематограф. Два кінематографи – "Лотос" і "Модерн" – з репертуаром трагічних і драматичних фільмів користувалися величезною популярністю. З 1909 року кінематограф відкрився і в "Народному домі". На відміну від інших, він пропонував більш пізнавальні фільми.

Ще наприкінці XIX століття у місті з'являється цирк, який у подальшому стає водночас і театром. Кожен приїзд будь-якої трупи ставав подією в культурному житті міста. А що вже казати про приїзд столичних артистів. Коли у 1909 році до Олександрівська завітала пєтербурзька трупа, то переобладнаний під театр цирк не міг вмістити усіх бажаних. Кілька днів за білети на 360 місць у театрі йшли

справжні битви. І це в місті, де загальна кількість мешканців ледве перевищувала 30 тисяч чоловік. У подальшому олександрівські театри О. Мовчановського та Войтоловського майже завжди користувалися успіхом у глядачів. У Мелітополі незмінним успіхом користувалися театри в садах Тіволі та Шато де-Флер. Репертуар навіть на сьогодні вражає. Мешканці Мелітополя з задоволенням слухали опери "Аїда", "Євгеній Онегін", "Пікова дама". Тут же, на професійній сцені, ставилися п'єси українських авторів: І. Карпенка-Карого та М. Старицького.

Все це свідчить про ґрунтовні зміни у побутовому житті мешканців Запорізького краю.

На початку 10-х років ХХ століття громадські установи проводили опитування робітників Запорізького краю про їхнє життя. Особливо цікаві ті опитування, в яких ідеться про вільний час робітників. Виявляється, що майже 48 % робітників у вільний час займалися читанням книжок і газет, 28 % – обмінювалися думками з друзями стосовно подій і новин. Все це свідчить про значні зміни у побутовому житті та місці, яке посідали в ньому знання та інформація.

2. Освіта Запорізького краю

Бурхливе ХХ століття вимагало знань. Це розуміли й міська влада, і населення. Недарма робітники у страйкових вимогах весни 1905 року жадали від власників заводів і майстерень безкоштовної обов'язкової освіти для своїх дітей. Та міська влада, а тим більше земство значну кількість своїх коштів і без таких вимог витрачали саме на освіту. Як наслідок, на початок ХХ століття тільки в Олександрівську було 20 початкових загальноосвітніх шкіл, 5 реальних, 5 комерційних училищ, 2 чоловічі та жіноча класичні гімназії. Закінчення гімназій надавало право на вступ в університети. Гордістю Олександрівська стали жіноча гімназія та школа для глухонімих.

Питання про відкриття в Олександрівську жіночої гімназії почало вирішуватися вже у 1897 році. Було відкрито перші три класи. Платня за навчання була досить поміркованою. Вона становила 50 крб. за півріччя. Але така сума не покривала усіх видатків, тому міська влада взяла на себе покриття недостатньої суми. Після того як у 1901 році гімназія стала семикласною, постало питання приміщення. У 1903 році нове приміщення жіночої гімназії було збудовано (сьогодні це 3-й корпус Запорізького національного університету). Нове приміщення, опіка міської влади і земства, клопотання члена опікунської ради гімназії графині В.П. Канкріної дало можливість відкрити і восьмий – педагогічний клас. Відтепер дівчата мали змогу оволодівати педагогічними знаннями і проходити практику у створеній при гімназії зразковій школі.

1 липня 1900 року в Олександрівську відкрилося середнє семи-класне механічно-технічне училище з нижчою реалістичною школою

Жіноча гімназія

(пізніше на його базі виріс Запорізький технічний університет). Учні училища вивчали механіку та хімію, фізику та геометрію, історію, малювання. Виробничу практику учні проходили у майстернях училища, а також на промислових підприємствах Запорізького краю.

Школа глухонімих

Так було закладено початок спеціальної технічної освіти в краї.

З 1903 року розпочалося навчання у школі глухонімих, або як її ще називали – Олександрівський хутір-училище глухих. Поступово училище перетворилося на унікальний освітній заклад. Воно знаходилося у двох верстах від Олександрівська і займало площу в 160 десятин.

Хутір-училище глухонімих складався із: школи, гуртожитку, дитячого садка, шкільного музею, заводу, типографії та палітурної майстерні, лікарні, церкви, пекарні, бані, біологічної станції, фруктового садка, метеорологічної станції. До училища було проведено водопровід. Був

свій ставок, невеличкий гай з алеями, скрізь були розбиті газони та квітники.

Ініціатором і душею хутора став олександрівський міський голова Ф. Мовчановський. Він клопотав за фінансування і забезпечення училища найкращими приладами та знаряддям; знаходив замовлення для заводу та типографії; домовлявся про оренду техніки. Внаслідок цього училище зміцніло. На 1911 рік в ньому безкоштовно проживало і навчалось 227 чоловік. Селяни становили майже 78 %. Але були тут міщани, купецтво і навіть діти дворян.

Поряд із загальноосвітніми предметами діти вивчали ремесла. Проходили практику на своєму ж заводі і здобували фах теслярів, слюсарів, ливарників, ковалів, мулярів. На заводі, де старші діти проходили практику, виготовляли сіялки, жатки, молотарки. Тільки у 1909 році завод випустив 1000 жаток, 250 сіялок, 30 молотарок. Вся ідея хутора-училища полягала в тому, щоб перевести цей заклад на самозабезпечення всім необхідним. Адже продаж ремісницької продукції надавав кошти на утримання самої школи. За короткий термін училище стало відоме в Російській державі. Крім того, це був майже єдиний заклад по підготовці фахівців з сурдоперекладу.

Прихильність представників царської сім'ї викликала заздрість петербурзького чиновництва. Проти Ф. Мовчановського, справжнього господаря та чудового міського голови, але суперечливого в політичних уподобаннях, були сфабриковані карні справи. Керівництво змінили і справа, якою міг пишатися Запорізький край, була сплюндрована.

3. "Хортицьке товариство охоронців природи"

У 1910 році, тоді ще в с. Хортиця, за дозволом Катеринославського губернатора виникло товариство охоронців природи. Метою цього товариства стало збереження флори та фауни Запорізького краю, особливо в районі Дніпровських порогів. Крім того, товариство ставило перед собою завдання популяризації унікального скарбу – природи Запорізького краю.

Але товариство не тільки популяризувало, але й зберігало цей унікальний скарб. Вони виготовляли і зберігали гнізда для птахів. Під час сінокосу відшукували гнізда і позначали їх прапорцями та гілочками, щоб косарі не порушили гнізда. Саме члени цього товариства, до якого входили учні хортицького училища, а також меноніти почали поширювати в Запорізькому краї насадження білої акації та сосни. Вони розводили і поширювали породи цінних риб, обходили старовинні урочища, відшукували давні пам'ятки. Біля старовинних дубів по запорозьких урочищах почали з'являтися таблички з написом: "Охороняється Хортицьким товариством охоронців природи". І слід віддати належне, що населення Запорізького краю дуже поважало їхню роботу. Там, де були таблички, ніколи не ламали дерев й не трощили каміння старовинних байраків і урвищ.

Знак ХТОП

З початку свого утворення у товаристві було 70 членів. Але вже на кінець 1911 року – 209. Ще через два роки в товаристві налічувалося 245 чоловік. Воно було вже значною організованою силою, яка обертала історико-природний комплекс Запорізького краю.

Душею Хортицького товариства був учитель Хортицького центрального училища Петро Пилипович Бузук. Він народився у 1879 році. Після закінчення Білгородського учительського інституту у 1903 році він приїхав до Запорізького краю, де отримав посаду вчителя природознавства та російської мови в Хортицькому центральному училищі. Ознайомившись з природою Запорізького краю, П.П. Бузук був вражений її красою, розмаїттям і виключною цінністю. Саме він і залучив учнів і мешканців Хортиці до товариства. Плідна робота товариства була оцінена. Головне управління землеустрою та землеробства зарахувало П.П. Бузука своїм співробітником. Воно ж і направило його для навчання у Московський сільськогосподарський інститут. Навіть після свого від'їзду до Москви П.П. Бузук продовжував опікуватися і керувати товариством. Популярність і лави товариства постійно зростали. Це дуже занепокоїло урядовців, які вважали, що подібний вплив порушить громадський спокій у Запорізькому краї. Через це товариство у 1915 році було заборонено. П.П. Бузук залишився працювати у Москві.

П.П. Бузук

Таким чином, початок ХХ століття відзначений істотними позитивними змінами в культурному житті Запорізького краю.

запам'ятайте ці дати

- 1900 р. – відкрилося механіко-технічне училище в Олександрівську
1901 р. – в Олександрівську з'явилася класична семикласна жіноча гімназія
1903 р. – розпочалися заняття в хуторі-училищі глухонімих
1903 р. – в Олександрівську побудовано “Народний дім”
1851–1919 рр. – дати життя Івана Яковича Акінфієва, директора Олександрівського комерційного училища
1877–1935 рр. – дати життя Юрія Магалецького, художника Запорізького краю
1910 р. – поява Хортицького товариства охоронців природи

1. Дані про використання робітниками Півдня вільного часу

Рід занять	%
Читають	48
Обмінюються думками	28
Працюють	5
Ходять до церкви	8
Ходять у кіно	6
Слухають лекції	3
Дивляться вистави та концерти	2
Всього	100

Кириянов Ю.И. Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917 г. – М., 1971. – С.104.

Поясніть:

1. Чим, на ваш погляд, визначалася структура використання вільного часу робітниками?
2. Чому на читання робітники витрачали половину вільного часу, і які це мало наслідки?

Дайте відповіді на питання:

1. Які фактори визначили зміни у побутовому житті населення Запорізького краю?

Дайте відповіді на питання:

2. Яке місце посідала освіта в культурному розвитку Запорізького краю на початку ХХ століття?
3. Чим пояснюється інтерес населення Запорізького краю до здобутків науки і техніки, культурної спадщини?
4. Які унікальні освітні заклади існували в Запорізькому краї?
5. З якою метою було створено “Хортицьке товариство охоронців природи”?
6. Яке значення мала діяльність І.Я. Акінфієва в Запорізькому краї?
7. Чому саме в Запорізькому краї виникло “Товариство охоронців природи”?

Література

1. Волова Л., Чуприна А. Александровск. Запорожье. Очерки истории города. – Запорожье, 1997.
2. Запорозька старовина. Вип. 1. – Запоріжжя, 1995.
3. Карагодін А.И. История Запорожского края (1770–1917). – Запорожье, 1998.
4. Ткаченко В.Г. Професійна освіта в Олександрівському повіті // Південна Україна XVIII–XIX ст. Вип. 1. – Запоріжжя, 1996.

Підсумки:

Дайте відповіді на питання:

Запорізький край наприкінці XVIII – в 50-ті рр. XIX ст. (8 год.)

Запорозька спадщина після зруйнування Запорозької Січі. Політика царизму на півдні України. Землі Запорозьких Вольностей. Запорозький зимівник. Царська влада і зимівники.

Колонізація та заселення Запорізького краю наприкінці XVIII ст. Територіально-адміністративний устрій. Роздача земель поміщикам. Іноземна колонізація. Заснування Олександрівська. Перші десятиліття Олександрівська.

Населення Запорізького краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Селянство Запорізького краю. Поміщики Запоріжжя. Козацька старшина. Ногайці. Колонії краю.

Азовське козацьке військо. Задунайська Січ. Переселення задунайських козаків і виникнення Азовського козацького війська. Господарський устрій азовських козаків. Военна служба азовців. Йосип Гладкий і його доля.

Запорізький край у роки Кримської війни (1853–1856 рр.). Початок Кримської війни і воєнні дії на території Запорізького краю. Військові мобілізації і повинності. Ставлення населення до війни. Наслідки Кримської війни для Запорізького краю.

Боротьба за волю наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Традиції вільного козацького краю. Боротьба селянства за волю. "Похід у Таврію за волею".

Економічний розвиток краю (кін. XVIII – перша пол. XIX ст.). Розвиток сільського господарства. Культура сільськогосподарського виробництва. Промисловість і ремесла. Торгівля. Ярмарки. Виникнення Бердянська та його роль в економіці краю.

Побут і освіта в Запорізькому краї (кін. XVIII – перша пол. XIX ст.). Побут населення. Перебування Т. Шевченка й О. Пушкіна в Олександрівську. Освіта. Олександрівське повітє училище. Батальйонна школа в Олександрівську. Народна школа Д. Гнедіна.

Запорізький край у 1861–1900 рр. (4 год.)

Селянська реформа 1861 р. на Запоріжжі. Підготовка селянської реформи. Оголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р. Документи селянської реформи. Хід реформи. Наслідки реформи.

Населення краю в другій половині XIX ст. Переселенський рух до Запоріжжя. Причини посилення переселенського руху. Основні групи переселенців-селян. Етнічний склад населення. Болгари, чехи, меноніти, поляки та ін. Доля ногайців. Соціально-психологічні особливості українського населення краю.

Економічний розвиток Запорізького краю в другій половині XIX ст. Розвиток сільського господарства. Нова техніка та зміни в агрономії. Транспорт і розвиток шляхів сполучення. Становлення і розвиток промисловості. Торгівля в Запорізькому краї.

Освіта, наука та побутова-традиційна культура населення Запорізького краю в другій половині XIX ст. Розвиток народної освіти. О. Корф. Професійна освіта. Д. Гнедін. Народнознавчі дослідження. Я. Ковальський. Д. Яворницький. Архітектура. Особливості національної архітектури. Архітектурні комплекси.

Запорізький край на початку XX ст. (5 год.)

Промисловість і торгівля Запорізького краю на поч. XX ст. Промисловість, машинобудування. Банки. Торгівля. Біржі. Міста та міське господарство. Ф. Мовчанський. Вплив Першої світової війни на економіку краю.

Сільське господарство та поземельні відносини в Запорізькому краї в 1900–1917 рр. Поземельні відносини в краї на поч. XX ст. Столипінська аграрна реформа в краї. Хутори. Переселення. Робота Селянського банку.

Суспільно-політичний рух у Запорізькому краї в 1900–1917 рр. Передумови революції 1905 р. Становище робітників. Політичні партії. Повстання 1905 р. в Олександрівську. Революційні події в селах. Національно-визвольний рух. "Просвіти" в краї.

Культура Запорізького краю на початку XX ст. Побутова культура населення. Періодична преса. Читальні, бібліотеки, кінематограф. Олександрівський "Народний дім". І. Акінфів. Освіта. Механіко-технічне училище. Олександрівський хутір-училище глухих. "Хортицьке товариство охорони природи".

9

клас

ІСТОРІЯ рідного краю

Запоріжжя

© ВИДАВНИЦТВО
Трем'єр
ЗАПОРІЖЖЯ

